

1981; 1982

1983; 1984

Blanky

85-87

Blanky

84

५१११

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Պ. ՊԱՆԵՆՅ ԳՐԱՏԱՆ

47

ԷՄԻԼ ՊԵՐԴՐԱՆ

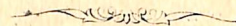
9(47.925)(092 Գրքայր Ժառանգ)

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

1825-1899

ՆԻՇԲ ԵՒ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ԳՐԱՏՈՒՆ Պ. ՊԱՆԵՆՅ
1910

11317

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ՍՐԶՈՒՄԱՆ

№ 34

9-7357-171

86-2015

1486

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Նուպար փաշայի կեանքին այս «Նիշերն ու զպաշտոնութիւնները», զորս զործոյս հեղինակ Պ. Էմիլ Պերդրան «ասուլիսի ձեռով ափստոյ մը» կ'որակէ, քարգմանօրէն կ'ընծայելիք մերայնոց, (մեր կողմէն եւս՝ իբր ազգակից՝ ընթանելիս կարեւոր ծանօթութիւններ ու նոյն իսկ փառաբանական պարագաներ եւս աւելցնելով), ա՛յն յուսով՝ մանաւանդ թէ համոզումով՝ որ չէ թէ միայն շահեկան՝ այլ նա՛եւ օգտակար ընթերցում մը հայրաքրած կ'ըլլակ մէջ Հայ մեծամունդիւնական գիտնականի կեանքին փառաբանական ու անհասկանալի նշանակալից երեւոյթներուն վրայ:

Ընթերցողի պիտի տեսնեն թէ այդ մեծ Հայր ճնշխարհիկ ճիւղ ու բացառիկ կարողութեան տէր՝ անվնաս ոգով ու աննկուն ջանքերով ի՛նչ հեռաւեւ միջոցներ ձեռք առաւ, երկրի մ'ամէն կերպ զարգացման տեսակէտով ի՛նչ իմաստուն պայմաններ յրացուց որպէս զի Եգիպտոս՝ իր երկրորդ հայրենիքը՝ զոր ա՛յնքան սիրած էր, զօրանայ, ծաղկի, քարգաւաճի, միեւնոյն ժամանակ փառաբանական դիմում ալ քարտաւանջ՝ շնորհիւ իր դիւանագիտական ճարտար ձեռնարկներուն: Անշուշտ չափազանցութիւն չէ ըսել որ եթէ այդ քարտաւանջ ու ճարտար դիւանագետը հօգործեալներուն մը գոյնը գտնուէր՝ պիտի հանդիսանար ճշմարիտ Թալէրան մը, Քալուր մը, Պիզմարք մը:

Նուպար փաշա մին է այն արսախարզ հանձարեւորին՝ որոնց այնքան ժշտ կերպով ծնունդ կուտայ բնութիւնը որ եւ է ազգի մէջ: Ինք աշխատեցաւ Եգիպտոսի համար, Թուրքիոյ հարկասու ու հպատակ երկիր մը՝ որ չէր կարող փաղափարանապէս բաժնուիլ անկէ եւ որ հետեւաբար չէր կարող ունենալ իր բացարձակ ազատ շարժումները:

Այն գերագոյն արիւց շնորհիւ, որոնցմով օժտած էր զինք բնութիւնը, անձուկ շրջանակի մը մէջ գործելով հանդերձ՝ Նուպար փաշա այն հոյակապ մարդն էր, որուն փառապանծ անունը փայտանօթ է ու մեծարեղի՝ չէ թէ միայն Հայոց մէջ՝ որք կը նկատուէր զայն իբր իրենց ամենէն վեհ ազգակիցը եւ որք միահամուռ ողբազին անոր ամենացաւառի մահը 1899ին, չէ թէ միայն Եգիպտոսի մէջ՝ որ բարդն ունեցաւ այդ մեծ փաղափագէին ու վարչագէին արսաւոր հանձարին ու բարեւաստութեանց պտուղները փայտելուն յիշի, եւ որ իր այսօրուան ձոխ ու բարեկարգ վիճակն անոր պարտաւոր ըլլալու խորունկ գիտելութիւնն ունի, այդ նա՛եւ բոլոր փաղափարք տեղերի մէջ: Այո՛, բոլոր աշխարհ կը ճանցնայ Նուպար անունը, զայն կրող մարդուն անգուզական ներուժ հանձարը՝ տեղեւորական սխալացման առարկայ: Անկիկոյ հետ ամենէն աւելի շինան մէջ գտնուած ըլլալով մեծանուն փաղափագէր՝ այդ մեծ ազգին հորհրդարանին մէջ փակի՛ փակի՛ անգամներ գովութեանը կը յիշուէր անունը, եւ կը պատահէր իսկ որ այդ երկրին ամենէն մեծ աշխարհապարները՝ մերք դժգոն ըլլալով իսկ անոր եգիպտաւոր փաղափարներէն, Նուպարին ըսած խօսքերէն ու յայտնած կար-

ծիքներէն վիպարութիւններ բերեին՝ իրենց փաստը գործունէրու համար: Իր մահուընէ փակի մը տարի ետք երախտագէտ Եգիպտոս միահամուռ հանգստանալութեանը Նուպարի փառաւոր մահարձանը կը կանգնէր Ադրբայճանիոյ գլխաւոր հրապարակներէն մէկուն մէջ: Այս վեհաշուք առթիւ պաշտօնական ակաւաւոր անձնաւորութիւններէ արտասանուած դրասալից բանախօսութիւնները որք անոր կատարած մեծ դերը՝ ու ի նպաստ Եգիպտոսի շինիչ ու կազմակերպիչ պանծալի ձեռնարկները կը յիշատակէին, երկաւորութեան յառաջընթաց երեսներուն մէջ պիտի կարգան ընթերցողք:

Եթէ Հայ ազգը՝ կամ աւելի ճիշդ զայն փարոյ յափշտակեալ անհեռաւոր գրութիւններ ժամանակին հայրենակից մեծ փաղափագէին խնամուն խորհուրդներուն անապին՝ երբ ծրագիրներ կը յորիկէին հայկական դժբաղդ խնդրոյ առթիւ, ու նպատաւոր պարագաներէ օգտուելով՝ նոյն իսկ Թուրք կառավարութեան արտօնութեանը պատուիրակութիւն կը խրվուէր Եւրոպա, ազգային ընդակեցերը մինչեւ Պերլինի Կոնգրէսը հասցնելով, եթէ, կ'ըսենք, անգղոյ փաղափագիտականներու (politiciens) ու կուսակցականներու յախտուն թերադրութեանց ճիշտեւոր՝ չպիտի մտնուէր անշուշտ այն բոլոր ճակատագրային աղէտներուն ու կոտորածներուն, որոնց՝ չարաշուք մոլեռանդութեան ու սգիտութեան երեսէն՝ դժբաղդ հանդիսաւորելու եղաւ Հայաստան եւ նոյն իսկ բուն Թուրքիոյ զանազան հայաբնակ փաղափարք բարոյական չէր ըլլար, մեր բնաւորը ու ազգը՝ բառին խիստ ընդարձակ նշանակութեանը՝ չէր փնտրուէր նախապէս ու

սկսեաւսկիւ: Ի՞նչ կ'ըսէր Նուպար՝ այդ իմաստուն
դիւանագէտը, ի՞նչ խրատ կուտար ազգին իր փառաբա-
ղական անկումն փորձառութեամբ՝ որու առջեւ իմաս-
տութիւն եր խոնարհիլ: Զընէր բնաւ չափազանցեալ
անխորհուրդ պահանջումներ՝ որք չէին հաւնապատաս-
խանէր ազգային իրական վիճակին, եւ գորով իրա-
գործէր թէ՛ նիւթական ոյժն ու թէ միջախաչն ալ
կը պակսէր արդէն. չլսասիլ օտարներու շահախնդ-
րի ու կեղակարծ քեղադրութիւններուն, չհաւատա-
ւանց սուս խոսումներուն, ու պահանջէր միայն
փառչական ու դաստաստական բարեկարգութիւն՝
որով ազգը՝ փոխանակ փճանալու՝ յաջող ձիւրփերու
բերումը պիտի յառաջդիակէր ու գորակար օրէ օր. գոն
ըլլալ ստով միայն: Այս օգտակար խորհուրդը, այս
պատշաճական խրատները դժբաղդաբար անշնչի մնա-
լու ասնականում եին, ու յայտնի է թէ ի՞նչ եղաւ
դառնադառն հետեւանիք՝ որու ազգը եկարկուտեցաւ
աւեւանցաւայի կերպով:

Այդ թողումքի այդ դառնակական պարագաները.
մեր արեւը բաւականէ աւելի արիւնհոտ եւ ար-
դէն . . . :

*
* *

Երբ 1864ին՝ նորահաս պատանի՝ օդափոխու-
թեան համար Բարիզ գնումը միջոցիս՝ հանգուցեալ
հօրս (հօրեղբորորդի Նուպար փաշայի) մեկ յանձ-
նարարականով ներկայացայ մեր հոյակապ ազգակ-
ցին՝ որ Սուէդի ցրանցիին վերաբերեալ աւեւանա-
փուն բանակցութիւններ կատարէր համար ֆրան-
սական ոստանն երկր ու Grand Hôtelի առաջին

յարկին մէջ շէնդօրեկ հաստատուած եր ընտանեօք, պե-
տական այդ մեծ մարդը՝ որո փառք ու հաւքոյր
բնաւորութիւնը փայտանօք եր արդէն ընտանեկան
շրջանակներու մէջ, հաճեցաւ յոյժ սիրալիր ընդու-
նէրութիւն մ'ընէր ինձ, ու պահ մը մոռնալով այն
ծանրածանր գաղաղմներն՝ որք իր միտքը կը պա-
շարէին անդու, մանրամասն տեղեկութիւններ հար-
ցուց թէ՛ Բարիզ ճամբորդելու նպատակին վրայ եւ
թէ Նուպարեան ընտանիքի Իզմիրի ճիւղին եւ իր
ծննդախաչը եղող բուն իսկ Իզմիրի մասին: Մեծ
մարդը շահագրգռուիլ կը ցուցնէր ինձմով, գնահա-
տէր կը ցուցնէր իմ դոյզն արժանիքս, ու երբ ընդ-
նալ իր հետաքրքիր մանրամասն հարցումները՝ բըռ-
նէր ձեռքս ու ներքին փողի մ'անցնէրով՝ առաջնոր-
դէր զիս միւս արանը՝ ներկայացունէր համար իր
սիկնոյ՝ Փուլիկ հանրախն, դուստր Երանեան Գեորգ
աւիրայի: Վեհանձն եւ ազնիւ Տիկիներ միտնոյն սի-
րալիր ընդունելութիւնն ըրաւ ինձ, նա եւս հետաքրք-
րուեցաւ մեր ընտանեկան պարագաներով (արդէն
խանիցս այցելած եր Իզմիր) եւ իր երկու դեռաբող-
բոյ աղջիկներուն՝ Օր. Նոյեմիի եւ Զիպայի՝ որք
արանը կը գնումէին նոյն միջոցին, կեղանակներն
ալ նուիրէր ինձ իբր յիշատակ, հրաշքերով զիս այ-
ցելէր նորէն նորէն:

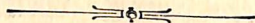
Այն յարգանաց ու հիացման սպաւորութիւնը՝
գոր առաջին տեսութեկ իսկ վրաս ըրած եր Նու-
պար փաշա, մշտնջենապէս անցիկն մնաց մտքս ու
արիւ մէջ, եւ երբ փառասուն եւ հիկց տարի վերջ՝
1903ին՝ ներկայացաւ պարագան Թիֆլիզի մէջ հրա-
տարարելու Սենեօպօյի «Հաւանոս պատմութիւն Դա-

դասկարգութեան» քարգանձութիւնս, փափաքեցայ
սևնոր «սևնահ յիշատակին նորիւն գայն, ինչպէս որ
ըրի իսկ՝ սևնոր արժանաւոր որդւոյն՝ Վսեմ. Պօղոս
փաշայի այս մասին մասնաւոր արժանութիւնը խընդ-
րեղ ու սսանայե ետք:

Ազգին երախտագիտութեան փայ իրաւունք ունե-
ցող սևնահ քարերարներ եւ հայր եւ որդի: Պօղոս
փաշայի դէպի Ազգն ունեցած վեհանձն վերաբերու-
մը ու ներկայիս կատարած պարտքի քարեգործու-
թիւնները արդէն քաջայայտ եւ ամենուն ու վեր ամեն
գովութենէ . . . :

Պաշտօն ու փայտոյց քուեցաւ մեզ տեսակիս
սկիզբը դնել քե՛ր՝ Նուար փաշայի եւ քե Պօղոս փա-
շայի կենդանագիրները՝ զորս տեսնելու ու ճանչնալու
բնակարանայիս հետաքրքրութիւն ունի ամեն Հայ:

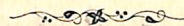
ԹԱՐԳԱՐԱՆԻՉՆ.

ՀԱՆԴԷՍ ՆՈՒՐՄԱՆ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԿԱՆԳՆՈՒԱԾ ՄԱՀԱՐՁԱՆԻՆ

Եգիպտոս մահարձան մը կանգնեց այս մեծա-
նուն պետական մարդուն՝ որ մեռաւ Բարիլի մէջ
1899ին, և որու յիշատակին հանուր աշխարհի մա-
մուլը իրաւայի մեծարանք մատուց այն ժամանակ:

Համազգային յանձնախումբ մը՝ զլուխ ունե-
նալով տօթէօր Շիէս պէյը՝ 1902ին կազմուած էր
Աղեքսանդրիոյ մէջ և շուտով մը հարկ եղած հան-
գանակութիւնները ժողովեց՝ Եգիպտոսի ամենէ մեծ
բարերարներէ մէկն հանդիսացող այդ մեծ մարդուն
արժանաւոր մահարձանը կանգնելու համար Եգիպ-
տական յիշեալ մեծ ոստանին մէջ:

Այդ մահարձանը չինեց Տընի Բիւէք արձանա-
գործը՝ որ Նուար փաշայի շիրմն ալ քանդակած
էր արդէն: Յիշեալ մեծ վարպետին ամենէ նշանա-
ւոր գործերէն մէկն է այդ՝ որ Աղեքսանդրիոյ
ամենէ մեծ ձեմավայրերէ մէկուն զարդն եղած է
այսօր:

Մահարձանին նուիրումը հանդիսաւորապէս
կատարուեցաւ 1904 յունիս 3ին:

Բարձրապատիւ Խորիլը իր կողմէ ներկայացու-

ցիւ խրկած էր Նորին Վսեմութիւն Մուսթաֆա փաշա Ֆեհմի, նախագահ Նախարարաց Խորհրդոյ: Լօրտ Բրօմէր՝ դիւանագիտական դորձակալ Մեծին Բրիտանիոյ՝ և Պ. Տը Լա Պուլինէր, դիւանագիտական դորձակալ Ֆրանսայի, ինչպէս նաև Եղիպատսի Կառավարութեան բազմաթիւ պաշտօնատարներ Գանիրէէ եկած էին յատկապէս հանդէսին ներկայ գտնուելու համար:

Բոլոր նախարարք, դիւանագիտական ու հիւպատոսական մարմնոց բոլոր անդամք, Պ. Մաչէլ՝ Ներքին Գործոց խորհրդական, Պ. Վենսէնդ Բօրպէդ՝ Ելեւմտոց խորհրդական, Հանրային Պարտուց անտուկի պատուիրակք, Շէյխեր և Իւլէմաներ, մեծ Ռարբին, Հայ Եկեղեցւոյ Աստիճանաւորք, Աղեքսանդրիոյ Կուսակալը ու Փոխ-Կուսակալը, Աղեքսանդրիոյ Դատաքննիչ Ատեսնի Նախագահներն ու Խորհրդականները, Անկլիական Գրաւիչ Բանակի Պաշտօնակալները փութացած էին մասնակցել այս մեծ յոյցին:

Նորին Վսեմութիւն Պօղոս փաշա Նուպար, Տիկին և Օրիորդ Նուպար⁽¹⁾, Առաքել պէյ Նուպար և Տիկին Նուպար պետական ականաւոր մարդուն ընտանիքը կը ներկայացնէին:

Հանդիսականք ժամը երեքէն եկած ժողովուած էին մահարձանին դիմացով կանգնուած ընդարձակ վրանին տակ:

(1) Տիկին եւ օրիորդ Պօղոս փաշային կ'ակնարկէ: Ի.Թ.

ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ ՏՕՐԹԷՕՐ ՇԻԷՍ ՊԷՅԻ

Տօրթէօր Շիէս պէյ, նախագահ յանձնախումբի, ամենէ յառաջ խօսք առնելով հետեւեալ ճառն արտասանեց.

Զեղի Վսեմութիւնք, Տիկնայք եւ Տեա՛րք,

Նուպար փաշայի բազմաթիւ հիացողք և Եգիպտոսի ու նաև Եւրոպայի իր բարեկամները խորհեցան թէ Եգիպտոսի պատմութեան մէջ իր կատարած դերը և իր երկրին մատուցած մեծամեծ ծառայութիւնները պէտք էին անմոռաց մնալ իր յիշատակին կանգնուած արձանով մը: Այս եղաւ նպատակն այն յանձնախմբին՝ որու նախագահութեան պատիւն յանձնեցին ինձ, և ա՛յդ տիպոսով ահա հրաման կը խնդրեմ ձեզմէ հակիրճ կերպով յիշել՝ զինք չճանչցողներուն համար՝ թէ ի՞նչ եղաւ Նուպար և թէ ի՞նչ եղաւ իր կատարած դորձը այս գեղեցիկ երկրին մէջ:

1884ին Տէրութեան մէջ դործի մտնելէ մինչեւ 1894ի իր վերջին Նախարարութիւնը, ամբողջ կէս դարու այս շրջանին մէջ, կերպ կերպ պաշտօններ վարած է նա. Փոխարքայ Մուհամմէտ Ալի փաշայի երկրորդ քարտուղարութենէ մինչեւ Նախարարաց Խորհրդոյ նախագահութիւնը՝ զոր վերջին անգամ՝ հազիւ տասն տարի կայ՝ յանձնեց իրեն Բարձրապատիւ Խորհրդին վստահութիւնը: Հետզհետէ եղաւ Կառավարական Գործակալ Վիեննայի ու Պեռլինի մէջ, առողջապահական վարչութեանց գլուխ, վաճառանցի (transite) և Երկաթուղեաց Տնօրէն,

Առեւտրական, Հանրօգուտ Շինութեանց, Արդարութեան, Արտաքին գործոց նախարար ու Նախագահ Նախարարաց Խորհրդոյ, ու տարբեր տարբեր այդ բոլոր պաշտօններու մէջ թողած է նա իր ազդեցութեան անձինջ դրոշմը:

Մտատեսութեամբ (intuition) և իւրաքանչիւր (assimilation) հիանալի տաղանդով մ'օժտուած՝ մէկ ակնթարթի մէջ կարող էր նա ամէն բաներու տկար կողմերն ու թերութիւններն ըմբռնելու, ու դեղ ու դարմանները շուտով իր աչքին առջեւ կը պատկերանային յստակատեսութեամբ և լուսամբտութեամբ մ'որք մասնաւոր ձիրք մ'էին իր մէջ և մեծ ոյժ մը միանգամայն: Աշխատութեան մէջ բոցեռանդն ու յամառ՝ անզուսպ կորով մը կը ցուցնէր իր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ. մինչև որ յառաջադերեալ նպատակին հասնէր՝ մարմնոյ կամ մտքի հանգիստ ինչ է՝ չէր գիտեր նա: Իր բանակցութեանց մէջ համոզիչ այնպիսի տաղանդ մը կը յայտնէր՝ որ ամենէ կանխակալ միտքն ալ չէր կրնար դիմադրել անոր:

Այս բարեմասնութիւններով ահա յաջողեցաւ նա այն ամենափափուկ պաշտօններու մէջ զորս իր յաջորդական վեհապետները յանձնեցին իրեն. փոխարքայ Ապպա փաշայի կողմէ բանակցեցաւ Եգիպտոսի առաջին երկաթուղիին շինութեան համար՝ որու ինք թեւադրած էր գաղափարը, ինչպէս նաև ձեռք բերաւ 1866ի և 1867ի Փերմանները՝ որոնք ուղղակի յաջորդութեան և Խոփիլի տիտղոս կը շնորհէին Իսմայիլ փաշայի՝ միանգամայն արտօնելով զան ներքին կազմակերպութեան կանոնադրու-

թիւններ հաստատելու և մաքսային, թղթատարական, ևն պայմանագիրներ կնքելու, ինչ որ գործնականագէտ վարչական ինքնօրինութիւն բնել էր Եգիպտոսի համար:

1864ին Սուէզի Ընկերութեան հետ Բարիզի մէջ փափուկ ու դժուարին բանակցութիւններ կը կատարէր Նուպար փաշա. բանակցութիւններ՝ որք Նաբոլէօն Գ. կայսեր իրաւարարութեան յանգեցան, և այդ իրաւարարութեան շնորհիւ Եգիպտոսի կառավարութիւնը յաղթանակ կանգնեց իր ամենէ տենչացած մէկ կէտին վրայ, այն է դադարումը տաւրապահակ ծառայութեան զոր Զրանցքի Ընկերութիւնը իր աշխատութեանց մէջ գործածած էր մինչև այն ժամանակ և որու ճնշումը այնքան ծանր կերպով զգալի էր տեղացի բնակչութեան:

Սակէ ետք Նուպար փաշա իր ասպարէզին ամենէ կարեւոր և ամենէ փրկաւէտ գործը կատարեց զոր յղացած էր արդարութեան բռնն տենջով, բնել կ'ուղեմ, Գատատանական Բարեկարգութիւնը՝ զոր իրագործելու համար հարկադրուեցաւ բանակցել Եւրոպայի զանազան տէրութեանց հետ՝ հետըհետէ ստորտելով ամէն մայրաքաղաքներ, մաքառելով կանխակալ և հակամարտ մտքերու հետ, նախագահելով միջազգային յանձնախումբերու, հարիւր կտոր ըլլալով, և թափելով այնպիսի ահագին ձիգ մը՝ որու իր ուժեղ կամքը միայն կարող կը հանդիսանար: Իր դատին արդարութեան վրայ վստահ՝ տասն տարի անխնայ ու անդադար աշխատելէ ետք՝ վերջապէս իր անձնուէր ջանքերը պատակուեցան յաջողութեամբ. 1876 փետրուար 1ին

Սառն Դատարանները հաստատուեցան Եգիպտոսի մէջ :

Այս յաջողութեամբ ձեռք բերուած արդիւնքին մեծութեան վրայ գաղափար ունենալու համար՝ պէտք էր ճանչնալ Եգիպտոսը Սառն Դատարաններու հաստատութենէն յառաջ, և տեսած ըլլալ—ինչ պէս տեսած են մեզմէ շատեր— այն թոհուբոհը՝ որ գոյութիւն ունէր մինչև այն ժամանակ, իրաւասութեանց բազմաւորութեան երեսէն :

Իսմայիլ փաշայի և իր նախարարին մեծ փառքն եղաւ իրաց այս վիճակին վերջ դնելը Դատաստանական Բարեկարգութեան հաստատութեամբ :

Այսպիսի բեղնաւոր կեանքի մը հակիրճ մէկ տեսութիւնն անգամ անկատար պիտի ըլլար եթէ չլիչէի այն ամենամեծ հողածութիւնն զոր ունէր Նուպար փաշա երկրագործութեան վերաբերեալ ամէն բաներու վրայ, երկրագործութեան կ'ըսեմ՝ որու ամէն կերպ յառաջդիմութեան հետամուտ եղած է յաւէտ, և եթէ չնշանակէի թէ ի'նչպիսի եւսանդով, ի'նչպիսի խանդավառութեամբ ընդունեց՝ նաեւ խրախուսեց՝ իր բովանդակ ուժով, ճարտարագէտներու հիմնալի ծրագիրները նեղոսի ջուրերու և ջրամբարներու տարատրոհման (aménagement) մասին :

Մեզմէ շատեր քանիցս լսած են իր բերնէ սա խօսքը՝ որ իր կարծութեան մէջ՝ խիստ քաջ կը յայտնէր իր միտքն և ամբողջ յայտագիր մը կ'ամփոփէր իր մէջ. «Չուր՝ ջուր տուէ՛ք Եգիպտոսին», կ'ըսէր, «և երկիրը երջանիկ պիտի ըլլայ ու բարգաւաճ» :

Այս կրկին իղձերը կատարուած են այսօր : Արգարութենէ ետք՝ կը մնար աւելի առատ ջուր տալ երկրագործութեան, և այդ բանը իրագործեց Ասուանի հրաշալի ջրամբարը (réservoir), իր ահագին մեծութեամբ մէկ հատիկը աշխարհի մէջ, զոր բարձրապատիւ խորիւրդ պարգեւեց շնորհապարտ Եգիպտոսի, որու հետեւութեամբ բարգաւաճութեան հրաշալի աստիճանի մը հասաւ սա :

Լայն գծերով ամփոփեցի Նուպար փաշայի ասպարէզին ամենէ ցայտուն իրողութիւնները. այս հակիրճ յիշատակութիւնք կը յայտնեն արդէն թէ ի'նչ մեծամեծ ու կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է իր երկրին այն պետական մարդը՝ որ կէս դարէ աւելի ժամանակ ա'յնքան փրկարար ազդեցութիւն մ'ի գործ դրած է Եգիպտոսի վրայ : Իր գործոց մէջ ամենէ աչքառու կէտը՝ նախ իր խորունկ սէրն է իր երկրին ու ֆէլլաիին, և ամէն անխրաւութեան դէմ բնազդաբար զգացած իր մեծ զայրոյթը. ասոնցմէ ահա՛ ներշնչուած են իր բոլոր արարքը թէ՛ տարապարհակի ջնջման աշխատած ատեն և թէ երբ իր բոլոր անձուէր ձիգերը կը թափէր ձեռք բերելու համար ա'յն բարիքը՝ որմէ՛ իր կարծիքով ամենէ աւելի պէտք ունէր Եգիպտոս : «ԱՆԴՈՐՈՒԹԻԻՆԸ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՄԲ, — այն արդարութեամբ՝ առանց որու, կ'ըսէր, որ և է կառավարութիւն չըլլար⁽¹⁾ :»

(1) Պետական մարդերու խորունկ ուշադրութիւնը զբաղեւոր արժանի խօսքեր : Կը յիշենք թէ Լօրտ Պիքօնսֆիլդը՝ այն ժամանակ նախարարապետ Անկլիոյ, Նուպար փաշայի այդ նշանաւոր խօսքը՝ իրը հեղինակութեան մը յիշատակած է իր բանախօսութիւններէն մէկուն մէջ : Ե.Թ.

86-2015-98

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԿՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

(7351-57)

Ինձ կը մնայ հիմայ, Զերդ Վսեմութիւնք, Տիկ-
նա՛յք և Տեարք, յանուն Յանձնախումբին մատու-
ցանել մեր յարգալից երախտագիտութեան արտա-
յայտութիւնը Բարձրապատիւ Խտիվին՝ որ մեր
ձեռնարկի յաջողութիւնն ապահովեց չնորհելով
մեզ իր բարձր աջակցութիւնը. նոյնպէս չնորհա-
կալութիւնս կը յայտնեմ Նորին Բարձրապատուու-
թեան Կառավարութեան որ իր ներկայացուցիչներուն
միջոցաւ յօժարեցաւ մասնակցիլ հին պաշտօնակցին
ու աշխատակցի մ'եղած մեծարանաց :

Իմ չնորհակալիքս յայտնելով Թաղապետու-
թեան և Քաղաքին որ Ազեքսանդրիոյ հրապարակնե-
րէ մին մեր տրամադրութեան տակ դրին, պատիւ
ունիմ՝ յանուն Յանձնախումբին՝ յանձնել իրենց
այս դեղեցիկ արձանը, աներկբայ որ ամենայն սի-
րով և հոգածութեամբ պիտի հսկին Եգիպտոսի
անձնուէր ու հաւատարիմ ծառայի մը յիշատակին
կանգնուած մահարձանի մը վրայ :

ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ ՎՍԵՄ. ՄԱՀՄՈՒՏ

ՓԱՇԱ ՍՏՏԳԻՒ

Կուսակաջ Աղեխանդիոյ

Հիմայ որ ամէնքս լսեցինք այս ատենաբանու-
թիւնը՝ կարճառօտիւ պիտի պատասխանեմ Յանձ-
նախումբի տեղեկագրին՝ որ իր նախագահի միջոցաւ
մեր առջև պերճօրէն դձեց Նուպար փաշայի կեանքն
ու փայլուն ասպարէզը :

Ականաւոր պետական մարդն՝ որու կերպա-
բանքը այս արձանով մեր աչաց առջև կուգայ, մե-
ծամեծ և անժխտելի ծառայութիւններ մատուցած
է Եգիպտոսի :

Իր անունը սերտիւ կապուած է Եգիպտոսի
ժամանակակից պատմութեան հետ. կը բաւէ որ մէ-
կը կարդայ ծայրէ ի ծայր այդ երկրի պատմու-
թիւնը՝ Մեծ Մուհամմէտ Ալիի ժամանակներէն
ինչուան իմ Օգոստոսիաւ Տիրոջ՝ Բարձրապատիւ
Խտիվին արդի իշխանութիւնը, և պիտի համոզուի
խզոյն թէ Արեւելքի ամենամեծ մարդերէն մէկն էր
Նուպար փաշա :

Սրաի հաճութեամբ կը տեսնեմ թէ այս երկիրը՝
պահած է յիշատակներն այն մեծամեծ ծառայու-
թեանց՝ զորս մատուցած է Նուպար փաշա իր ժիր
կեանքի տեւողութեան մէջ, և թէ իր երախտագի-
տութիւնը յայտնած է միաձայն՝ անոր յիշատակին
կանգնուած այս արձանիս կանգման մասնակցելով
յօժարամբով :

Հաճութիւն է ինձ աւելցնել թէ նաւակա-

տիքը՝ զոր կը կատարենք այսօր, ընդունած է բարձր պաշտպանութիւնը իմ Օգոստափառ Տիրոջ Բարձրապատիւ Խախիլի Կառավարութեան՝ որ հաճեցաւ իր զգացմանց այս թանկագին ապացոյցը տալ իր բոլոր մեծանուն ազգատոհմին մէկ հաւատարիմ ծառային համար, և որ հաճեցաւ նոյնպէս այս հանդէսիս իր կողմէ ներկայացուցիչ խրկել Նախարարաց Խորհուրդին ականաւոր Նախագահը :

Մասնաւորապէս ուրախ եմ որ պաշտօնիս բերմամբ ինձ կը վիճակի բաղդին ընդունելու այս գեղեցիկ յիշատակարանը՝ նուիրուած ա՛յն նախարարին որ երկար ժամանակներ աջակցած է թաղապետութեան հիմնարկութեան, և ատո՛ր ու Քաղաքին թեան հիմնարկութեան, և ատո՛ր ու Քաղաքին անունով պատիւ ունիմ այս առթիւ յանձնախումբին մատուցանել մեր բոլոր երախտագիտութեան հաւատարիքը ա՛յն թանկագին նուէրին համար՝ որ նոր տարր մը պիտի ըլլայ Ազգաբնակչոյ բարեգործութեան և որու անթերի դրօշուածքը պատիւ կը բերէ յօրինող ճարտար արուեստագէտին :

Խօսքս աւարտած կէտիս թոյլ տուէ՛ք ինձ, Ձերդ Վսեմութիւնք, Տիկնայք և Տեա՛րք, անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնել բոլոր անոնց՝ որոնք իրենց հանգանակութեամբ նպաստեցին այս մասնաւորական կանգման՝ որու նաւակատեաց հանդէսը՝ զոր կը կատարենք այսօր բերկրութեամբ, առյաւէտ յիշատակելի պիտի մնայ մեր քաղաքի տարեգրութեանց մէջ :

Յանուն Ազգաբնակչոյ բոլոր բնակչութեան կը խնդրեմ Բարձրապատիւ Խախիլի Վսեմ. ներկայացուցէ՛ն Նախագահ Նախարարաց Խորհրդոյ, բարեցուցէ՛ն Նախագահ Նախարարաց Խորհրդոյ, բարեհաճիլ Օգոստափառ Վեհապետիս ոտից տակ դնել մեր խորին յարգանաց ու ջերմ շնորհակալեաց հաւատարիքը :

ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ Պ. ՏԷ ԳՐԻԳՐԻՍԻՒՄԻ

Նախագահ Խառն Դասախնիչ Ասեանի

Յանուն Եգիպտոսի Խառն Դատաւորական Մարմնոյն, Կուգամ՝ այս յուշարձանիս զիմաց՝ նուրոգել մեր մեծարանաց և երախտագիտութեան հաւատարիքը Նուպար փաշայի յիշատակին :

Ոչ ոք մոռցած է և պիտի մոռնայ երբէք թէ Եգիպտոսի մէջ Դատաւորական Բարեկարգութեան գլխաւոր հիմնադիրն եղաւ նա, և թէ ի՛նչ յարատեւ և լուսամիտ ջանքերով յաղթեց ամէն խոչընդոտներու իր յառաջադրած գործը գլուխ հանելու համար :

Իրեն համար լաւ տնտեսուած ու լաւ բաշխուած Սրգարութիւնը ընկերական ամէն կազմակերպութեան ամենագլխաւոր հիմքէն մին կը կաղմէր, ինչպէս նաեւ պայմանը ամէն բարոյական յառաջդիմութեան և երկրի մը ամէն նիւթական բարգաւաճութեան :

Գիտէք, Տեա՛րք, թէ չսխալեցաւ նա իր տեսութեան մէջ, շնորհիւ Դատաւորական Բարեկարգութեան՝ որ ապահովութիւն կ'ընձեռէր ամէն շահերու, գործերու բարքերը զտուեցան, մաքրուեցան, վարկը բարձրացաւ ու զարգացում գրտաւ, ու միանգամայն հնարին եղաւ նշանաւոր թուիչ մը տալ երկրագործական, ճարտարագործական և առեւտրական ձեռնարկներու :

Նուպար փաշայի յստակատես հոգածութիւնը հասաւ ուրեմն յառաջադրեալ նպատակին :

Խառն Դատարաններու Ատենակալութիւնը՝
զոր պատուած է յաւէտ իր յարգանքով, չուրջ ե-
րեսուն տարիէ հետէ կրցաւ իր պաշտօնը կատարել
ազատօրէն, և տարակոյս չկայ թէ որ և է ձայն չպի-
տի բարձրանայ երբէք անոր օգտակարութիւնը
ժխտելու :

Անգամ մը ևս ողջունե'նք ուրեմն, Տեա'րք
և Տիկնա'յք, մեծ քաղաքացին, ականաւոր նախա-
բարը, որու անուան եգիպտոսի մէջ Արդարութեան
Վերանորոգիչի իրաւացի արտոգոյս պիտի կցէ Պատ-
մութիւնը :

ԲԱՆՍԵՍՍՈՒԹԻԿ

ՎՍԵՄ. ՄՈՒՍԹԱՖԱ. ՓԱՇԱ. ՖԷՀՄԻԻ

Նախագահ Նախարարաց Խորհրդոյ

Նորին Բարձրապատուութիւն Խախը, իմ Օգոս-
տախա Տէրս, իր բոլոր ազգատոհմի հաւատարիմ
մէկ ծառայի մասին իր զգացումներն ապացուցանե-
լու համար, հաճեցաւ պաշտօն յանձնել ինձ իր ան-
ձը ներկայացնելու այս հանդէսին մէջ :

Կառավարութիւնն ալ՝ որու արդի բոլոր ան-
դամներն իր աշխատակիցներն եղած են մեծ մա-
սամբ, ուղեց իր կողմէ, ընկերանալ այն պատուոյն
ու մեծարանաց՝ զոր կ'ընծայէք այսօր ողբացեալ
Նուպարի յիշատակին :

Կը շնորհաւորեմ զձեզ ձեր այս ազնիւ նախա-
ձեռնութեան համար զոր լիովին կ'արդարացնեն ասկէ
յառաջ թուարկուած իր նշանաւոր ծառայութիւն-
ները, և որոնց յիշատակը պիտի մշտնջենաւորէ այն
հոյակապ մահարձանը՝ որու բացումը կը կատարենք
այսօր :

Բ Ա Ն Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն
Վ Ս Ե Մ . Պ Օ Ղ Ա Ս Փ Ա Շ Ա Յ Ի Ն ՈՒ Պ Ա Ր

Ձեռդ Վսեռնոքի՛ւնք, Տիկնա՛յք եւ Տեա՛րք,

Երբ անցեալ դարու մէջտեղերը՝ 1842ին՝ ան որու յիշատակով ժողովուած ենք հոս, Եգիպտոս եկաւ, իր փայլուն ասպարէզը Ազեքսանդրիոյ մէջ սկսաւ՝ գրեթէ տղայ տակաւին։ Աւարտած էր իր ուսմունքը հազիւ 17 տարեկան, մի եռանդով, կորովով ու արիութեամբ, ու սիրտը նշանաւոր հանգիստնալու և օգտակար գործ կատարելու ազնիւ եռանդով վառուած։ Ի սկզբան փառքն ունեցաւ ծառայելու այն գերահանձար մարդուն՝ որ կ'իշխէր այն ժամանակ, Մեծ փոխարքայ Մուհամմէտ-Ալիի։

Երբ աւելի ետք, ժիր ու բեղուն կեանքէ մը վերջ, իր ասպարէզին տիրական գործը՝ Դատաւորական Բարեկարգութիւնը գլուխ եկաւ, այս քաղաքի՛ն մէջ հաստատուեցաւ կայանը անոր ամենաբարձր արտայայտութեան, ըսել կ'ուզեմ Խառն Դատարաններու Բարձրագոյն Ատեանը։

Վերջապէս՝ ասկէ քանի մը քայլ անդին՝ յաւիտենական քունը կը ննջէ նա՝ աշխարհի մէջ իր վըսեմ պաշտօնը ի կատար հանած։

Այնպէս կ'երեւակայեմ թէ այս մտածումներն ունեցած է թաղապետութիւնը երբ նախաձեռնարկ եղաւ քաղաքիս հրապարակներէ մին անոր յիշատակին կանգնուած արձանի մը նուիրելու։ Եւ այդ գաղափարն յայտնելը բաւեց լիովին որպէս զի Ե-

գիպտոսի ամէն կողմերէ ու Տարաշխարհէ անգամ ինքնաբերաբար գան համին հաւանութեան ազնիւ ապացոյցներ՝ որք ազդեցին ապաքէն սրտիս խորին։

Երբ այսօր թէ՛ իմ և թէ՛ իմ պարագայից անունով խօսք առնել կ'ուզեմ՝ երախտագիտութիւնս յայտնելու համար է բոլոր անոնց՝ որք իրենց աջակցութիւնը շնորհեցին այն պատուոյ ու մեծարանաց՝ որ կ'ընծայուի ա՛յնպիսի մէկու մը յիշատակին՝ որու բովանդակ կեանքը նուիրուեցաւ իր տէրութեան ու երկրին, որ բանակցութեամբ Եգիպտոսի համար ձեռք բերաւ 1867ի կարեւոր Ֆէրմանը՝ որ իր վեհանձն զգացումներէն ու Փէլլա՛նի վրայ տածած սէրէն մղուած, իր բովանդակ կորովով ետեւէ ինկաւ տարհապարակի ջնջման, որ Դատաւորական Բարեկարգութեան գաղափարն յղացաւ և գլուխ հանեց զայն յաղթելով անհամար հեժուարութեանց, և այն պիտի խոջնդոսներու որոնց առջև իրենէն նուազ ամէն կորով պիտի վհատէր խորտակուէր, որ այս մեծ և գեղեցիկ գործի յաջողութեամբ պատրաստեց երկրին անտեսական կերպարանափոխութիւնը՝ անդորրութեան ու ամէնու համար հաւատար արդարութեան վրայ հիմնուած։ Չեմ մոռնար նաև իմ շնորհակալիքս յայտնել ամէն անոնց՝ որք որեւէ կերպիւ աջակցեցան այս հանգիստաւոր ցոյցին։

Այլ կրնաք երեւակայել թէ միաքա այս պահուս ամենէ յառաջ կ'երթայ դէպի այն կիներ՝ որ ընկեր եղաւ անոր կեանքին և շատ մը փափուկ ու կնճռոտ պարագաներու մէջ բարեբաւարիկ և օգտակար ազդեցութիւն մ'անգամ ի գործ դրաւ, և այն համոզումն ունիմ թէ ձեր զգացման ալ թարգմանը

կ'ըլլամ մեր սրտի ցաւն յայտնելով որ իր առողջական վիճակը հնարեց իրեն դալ այսօր մեր մէջ գտնուիլ այն տեղը որ կը վիճակէր իրեն իրաւամբ :

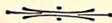
Յուզեալ ու խորապէս երախտագէտ սրտով մը իմ ամենայարգալից շնորհակալիքս կը յայտնեմ Նորին Բարձրապատուութեան Խտիւլի, որ արտօնեց այս արձանի կանգնուելուն ի յիշատակ անոր որ անձնանրւէր ծառան եղաւ իր բոլոր ազգատոճմին, բոլոր փոխարքաներու և Խտիւլներու՝ սկսեալ Իշխանացեղի (Dynastie) փառապանծ հիմնադիրէն մինչև նոյնիսկ Նորին Բարձրապատուութիւնը, ու միանգամայն բարենաճեցաւ իր վեհանձն զգացումն յայտնել իր ներկայացուցիչը խրկելով այս հանդէսին :

Շնորհակալիք կը յայտնեմ Նախարարաց Խորհրդոյ Նախագահին և բոլոր նախարարներուն իրենց ինքնայօժար աջակցութեան համար . Դիւանագիտական մարմնոց Վսեմաշուք Կարգերէցին և այն բոլոր անդամներուն որ չենք ճանչցած և որք անոր հետ ունեցած յարաբերութիւններու յիշատակը պահած ըլլալով՝ ուզեցին մասնակցիլ այս մեծարանքին . Խառն Ստեանի Նախագահին և բոլոր Ատենաներու Անդամոց՝ որք սրտաշարժ միաբանութեամբ փափաքեցան իրենց բաժինն ունենալ անոր մէջ . Թաղապետութեան և Քաղքին՝ զորս կը ներկայացնէ Ազեքսանդրիոյ Վսեմ . Կուսակալը, իրենց վեհանձն գործակցութեան համար . ամէն անոնց՝ որք խօսքով կամ իրենց ներկայութեամբ եկան հանդէսին փայլն աւելցնել . Մահարձանի Յանձնախումբին՝ և մասնաւորապէս անոր Նախագահին, Գանձապահին և Քարտուղարին՝ որք ժամանակ ու աշխատանք չխը-

նայեցին իրենց ստանձնած գործին յաջողութեան համար . ճարտար արուեստագէտին՝ որ ինձ համար գուրգուրալի դիմագիծեր մտախռով ճշմարտութեամբ մը կենդանացուց . բոլոր անոնց, խոնարհ ֆէլլաճին անգամ՝ որք հեռուէն կամ մօտէն մասնակցեցան ողբացեալ հօրս յիշատակին ընծայուած այս մեծարանքին :

Ինձ կը ներէք անշուշտ որ անուններ չյիշեմ, քանզի խիստ երկար պիտի ըլլար անոնց թուումը . այլ չկայ այդ անուններէն մէկը՝ որ խորապէս քանդակուած չըլլայ յիշողութեանս մէջ, և սրտիս մէջ չդարձուցանէ ջերմ երախտագիտութեան զգացում մը՝ որ չպիտի ջնջուի երբէք :

ՆԻՇՔ ԵՒ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ա.

Forsan et hoc meminisse juvabit!

Այս յիշատակներն իսկ թերեւս օր
մ'ունենան իրենց հրապոյրները:

Թէ Գահիրէի և թէ Աղեքսանդրիոյ բոլոր թեր-
թերն երկարօրէն և պարագայիւք նկարագրեցին
Նուպար փաշայի արձանին նաւակատեաց հանդէսը,
և տեղի չկայ վերադառնալ անոր: Եղաւ այն ինչ
որ պէտք էր ըլլար, ինչ որ արդար էր որ ըլլար,
ազգային մեծատեսիլ հանդէս մը, հայրենասիրական
ցոյց մը, պերճախօս չնաշխարհիկ յայտարարութիւն
մ'այն մեծարանքի ու երախտագիտութեան՝ զոր
ունի բովանդակ Նգիպտոս իր ամենամեծ բարերար-
ներէ մէկուն, իր պետական մարդերէ ամենէ հոյա-
կապին, արդի Նգիպտոսի երկու հիմնադիրներէ
մէկուն:

Զափաղանցական ձեւ մը չէ որ կը գործածեմ
հոս. Մեծն Մեհէմմէտ Ալիէ ետք և միւս ամէն նա-
խարարներէ կամ պետական մարդերէ աւելի՝ Նու-
պար բուն կազմակերպիչն եղաւ անտեսական ու
քաղաքական այն նոր դրութեան՝ որ այս երկիրը՝

Նգիպտոսը՝ քաղաքակրթեց ու կենդանացուց և բա-
ցաւ անոր համար նոր դարադուլը նիւթական բար-
գաւաճութեան ու բարոյական ու մտաւորական
բարձրացման:

Անոնց անձնուէր և անխոնջ աշխատակիցն ըլ-
լալէ աւելի բան մ'եղաւ Նուպար, անոնց ներշնչ-
ողն եղաւ գրեթէ միշտ, անոնց խորհրդականն հա-
նապազ, ստէպ անոնց առաջնորդն ու զօրավիգը,
երբեմն անոնց վարպետն անգամ:

1842ին, գոգցես տղայ մը տակաւին, հազիւ
պատանի մը՝ (*) Մեծն Մեհէմմէտ Ալիի կը ներ-
կայացուէր իր մօրեղբօր Պօղոս պէյի ձեռքով՝ որ
ամենէ հետաքրքրական՝ և ամենէ բնորոշ դէմքե-
րէն մին էր, ու նաև՝ կը համարձակիմ ըսել՝ արդի
Նգիպտոսի պատմական փուլի ամենէ առեղծուա-
ծային դէմքերէ մին: Համեստ, ամէկտա՝ ստուերի
մէջ ինքզինք մոռցնող, վարագոյրի ետեւէ աշխա-
տող, բնափ լոյսին չերեւցող երբէք, այլ իր այդ

(*) Նուպար փաշա բնիկ Իզմիրցի է. իր հայրն էր Մկրը-
տիչ Նուպարեան, եւրոպական մտքով ու կրթութեամբ մարդ
մ'այնպիսի ժամանակներ՝ ուր կը տիրէին տգիտութիւն ու
նախապաշարում՝ որոնց դէմ անողոր պայքար մը մղած է
իր բոլոր կենաց ընթացքին մէջ: Մայրն էր Գիւլհանում Նու-
պար, կին մ'ազնուական ու բարեգործ: Մկրտիչ Նուպարեան
եղբայրն էր մեր մեծ հօր՝ Նուպար Նուպարեանի: Մեր հայրն
ու Նուպար փաշա հարազատ եղբորորդիներ էին՝ զիրար սի-
րող ու յարգող: Երիտասարդն Նուպար Մեհէմմէտ Ալիի ներ-
կայանալէ առաջ վարժ եւ ուսում առած էր Նախ Զուլիջե-
րիոյ եւ ապա Ֆրանսայի մէջ, եւ երկու տարի Պօղոս պէյ
Եոսուֆի՝ Զմիւռնացի սոյն նշանաւոր պետական մարդուն
ու բարեգործ ազգասէր Հայուն անձնական քարտուղարը ե-
ղած:

Ծ. Թ.

գնացքով աւելի՛ անվերհեր, անթարթափ և հաստատուն ձեռքով մը կը բռնէր կառավարական մեքենայի բոլոր ընդագոյցքը (engrenages) շարժման մէջ դնող տիրական բանալին :

Որքան մեծ՝ նոյնքան տարօրինակ դէմք մը խորհրդաւոր՝ զոր ներկայ սերունդը լաւ չճանչնար, կ'անգիտանայ և զոր իր ժամանակակիցներն անգամ եղածին պէս չեն ճանչցած :

Դրուատիքը Պօղոս պէյի՝ այն մարդուն՝ որ պետական գանձուն տէր գողցեալ, իր անձին վրայ կը միացնէր բազմաթիւ նախարարներու և մասնաւորապէս Երեմտից նախարարի մը և Արտաքին գործոց նախարարի մը իշխանութիւնն ու պաշտօնները, գրուատիքը այդ մարդուն, կ'ըսեմ, երկու բառի մէջ կրնայ ամփոփուիլ, — մեռաւ աղքատ : — Այնքան աղքատ՝ որ իր տէրն զայն ըստ բաւական հաճախացուցած չըլլալուն ամօթահար՝ կ'ըսուի թէ 10,000 թալէր պահել տուած ըլլայ անոր մահին մէջ «որպէս զի չըսուի թէ Մեհէմմէտ Ալի այսպիսի պաշտօնեայ մը թողուց որ չքաւորութեան մէջ մեռնի» :

Այն օրն իսկ ուր Պօղոս պէյ Մեհէմմէտ Ալիի կը ներկայացնէր դեռատի նուպարը՝ սա Փոխարքային քով երկրորդ քարտուղարի պաշտօն կ'ստանար : «Հապա նուպար, ըսեր էր անոր Մեհէմմէտ Ալի, տեսնե՛մ քեզի :»

Չնչին պարագայ մը նշանաւոր ու մասնաւոր ուշադրութեան արժանի բրաւ դայն Մեծն Մեհէմմէտ Ալիի առջև՝ որուն ինչպէս ամէն մեծ մարդերուն՝ ատելութեան կամ սիրոյ զգացումները արա-

գահաս էին, վայրկենական ու վերջնական : Ռա-կուդայի Դուքսը գէշ՝ գրեթէ անընթեռնելի գիր մը գրած էր Փոխարքային՝ զոր ոչ ոք կրցեր էր կարգալ Պալատին մէջ և զոր նորատի Հայ քարտուղարը մէկէն կարդացեր էր ու թարգմաներ : Ստէպինչ նուրբ թելէ մը կախուած կ'ըլլայ մարդու բազդը : Ո՛վ գիտէ, եթէ Ռաիկուդայի դուքս անընթեռնելի անշահ գիր մը չունենար՝ Եգիպտոս ալ թերեւս ունեցած չըլլար տակաւին Բարեկարգութեան Ատեանները ու ֆէլլահն ալ թերեւ տարապարհակի ներքեւ տակաւին ջախջախուած ըլլար :

Այդ օրէն՝ որեւէ ժամու կը մօտենար ծերունի Փոխարքային, ու անզգալապէս կը գրաւէր անոր սէրն ու կատարեալ վստահութիւնը, օգտակար՝ ընդհուպ անհրաժեշտ կը հանգիստնար, և առանց տակաւին բան մ'ըլլալու մեծ բան մ'էր արդէն :

Չափադանցութիւն պիտի ըլլար անշուշտ ըսել թէ ա՛յդ ժամանակէն իսկ աշխատակիցն եղաւ Մեհէմմէտ Ալիի և թէ այդ 17 տարեկան պատանին կառավարական գործերու մէջ իրական բաժին մ'ունէր : Պզտի քարտուղար մ'էր միայն, ուրիշ պաշտօն մը չունէր բայց եթէ ընդունած հրամանները գործադրել տալ, այլ ամենէ համեստ պաշտօններու մէջ ճշմարիտ արժանիքը ինքնին կը յայտնուի ու կը հաստատուի : Իրաւ է թէ իր պաշտօնը արուած հրամաններ գործադրել էր միայն, այլ անոնց չէ թէ միայն տառին այլ ոգւոյն խելամուտ՝ ինչ մեծ կորովամտութեամբ կէս-խօսքով կ'ըմբռնէր ամէն բան, եօթնեւտասնամեայ այդ դեռահաս քարտուղարն ինչ հասուն դատողութեան, ինչ կանխահաս խնամ-

տութեան, ինչ քաջընտրութեան (tact) և պատեհականութեան ապացոյցներ չէր չռայլեր ամէն առթի մէջ . . . :

Մեծ Փոխարքային սէրն ամէն օր կ'աւելնար անոր վրայ, քիչ ատենէն առանց անոր բա՛ն չէր ընել :

Եւ յիշատի կարի սրտաշարժ բան մը կայ այդ ալէմօրուս, խորշոմերես հինաւուրց ջախջախ մեծ մարդուն և տղայագէժ և աղջկամոյն այդ նորատի քարտուղարի աշխատակցութեան մէջ : Մէկ կողմէ ծեր վեհապետը, ծեր աշխարհակալը՝ արդէն հակած դէպի դամբան, տխրոտ ու թախմալից, իշխանութեան ու մեծութեանց առթած հմայաթափումներով տրտում, տարտամ ու աղօտ աչքը սուղուած ապագայի մը մէջ՝ զոր չտեսներ և որմէ կը վախնայ, անձնատուր մելամաղձոտ տեսիլքներու և երազներու, վայրագ ախոնդանոտութեան նոպաներու ենթակայ՝ որոնց մէջ իր խելքը կը մխրձի մերթ, իշխելէ խոնջ, ապրելէ խոնջ, իր ամենաողոր անդո՛նի մէջ հեծեծող ինչպէս Մովսէս Աւետեաց երկիրը տեսնելու իր հայրենաբաղձութեան մէջ, և իրեն դիմաց՝ նորահաս պատանի մը՝ որու փթթուն հողին կը բացուի ամէն յոյսերու և ամէն փառասիրութեանց :

Մեհեմմէտ Ալիի համարումը ա՛յնքան մեծ էր երիտասարդ Նուպարի վրայ՝ որ մասնաւոր կերպով անո՛ր յանձնեց իր որդին՝ Իպրահիմ իշխանը . Նուպարի վրայ դրած էր իր վստահութիւնը որպէս զի յղկէ յարգարէ Իպրահիմի աննուաճ ընդթը, որպէս զի մարդաբարոյ ընէ դան և զսպէ անոր հրաժառու անտաշ՝ թեպէտ զգայուն, ուղիղ և բարի՝ հոգւոյն վայրագ թռիչները :

Տիրոջ հրամանով, իշխանազունին ընկերը՝ բարեկամը՝ խորհրդականը՝ առաջնորդը եղաւ Նուպար, անոր Մենտորը, մէկ խօսքով, 19 տարեկա՛ն Մենտոր :

Իշխանազունին դեռահաս ընկերը ստրկական գիշողութեան մը խոնարհելէ հետի՝ իր արժանեացը գիտակից՝ առաջին օրէն կը դիմադրէր անոր անվահեր՝ երբ իր արժանապատուութիւնը հրամայէր իրեն այդպէս ընել : «Միևեւ երբ դեմ պիտի խօսիս ինձի», ըսաւ օր մը Իպրահիմ անսքող ցասումով մը : — Երբ 25 տարեկանիս հասնիս, տե՛ր իշխան, քանի որ այն ատենը ժամանակն անցած պիտի ըլլայ ուրիշ ասպարեզ մը փնտռելու, ու ես պիտի հարկադրուիմ ամեն անգամ համակերպութեանը տեղի տալու՝ եթե ուզեմ մնալ ձեր ծառայութեան մէջ : »

Գոռող էր Նուպարի այս պատասխանը որքան և ճարտար ու սրամիտ, — և՛ ճիշդն ըսելով՝ ա՛յդ նկարագիրն ունէր միայն, քանզի ոչ 25 տարեկանին, ոչ աւելի ետք, և ոչ որ և է ժամանակ մազի չափ չկասեցաւ իր անկախ բնաւորութեանն : Նա դիմադրեց միշտ՝ երբ հարկ էր, և ուղիղ ու հաւատարիմ պաշտօնեան եղաւ այլ ոչ երբէք հաճոյակատար դրանիկը եօթ Փոխարքաներու կամ Խտիվներու՝ սկսեալ իշխանացեղի հիմնադիրէն ինչուան արդի վեհապետը : Այն բազմաթիւ շնորհանկներն (disgrâces) որք իր երկար ասպարէզը առժամապէս ընդհատեցին, մեր ըսածին ճշմարտութեան անփոփոխ լի ապացոյցներն են :

Եգիպտոսի պատմական եղերքին (drame) ամէն արարուածներու՝ ամէն տեսարաններու մէջ դեր մը՝

և ստէպ առաջին դերը խաղացած ըլլալով նա՝ կրնայ պահանջել և մեծ մասամբ իր անձին վերագրել յիսուն տարի այդ երկրին մէջ կատարուած ամէն բարիքները, և եթէ ամէն անգամ չկրցաւ տեղի ունեցած չարիք մը արգելել, գէթ ինք եղաւ արգելող այն ամէն չարիքներու՝ որք տեղի չունեցան:

Երբ Իպրահիմ փաշա Եւրոպա գնաց պաշտօնական այցելութիւն մը տալու համար Ֆրանսայի և Սնդիոյ արքունեաց՝ Փոխարքան շքախումբ մը տուաւ իշխանին, այլ սակայն երիտասարդ Նուպարը եղաւ այն ճամբու ընկերը՝ զոր հայրն ընտրեց իր որդւոյն համար: Այսպէս պատուիրակութեան հետ ճամբայ ելաւ նա՝ թէպէտ պաշտօնական դեր մը չունենալով անոր մէջ:

Լուի-Ֆիլիքի արքունեաց մէջ մասնաւորապէս ողորջալի տպաւորութիւն մը յառաջ բերաւ Նուպար: Թագաւորը ախորժ զգաց Հայ երիտասարդ քարտուղարին հետ խօսակցելով ու զարմացաւ անոր զարգացած մտքին ու աշխոյժ իմացականութեան վրայ: Նախազգացում ունեցաւ կարծես թէ քսանամեայ այդ երիտասարդը օր մը պետական մեծ մարդ պիտի ըլլար, և նշանակելի բարեացակամութեամբ մը վարուեցաւ անոր հետ:

Ֆրանսայի կառավարութիւնը խիստ երիտասարդ գտաւ Նուպարը պատուիրակութեան միւս անդամոց հետ պատուանշան ստանալու համար, և չանցուց զայն Լէգէոնի խաչը ընդունողներուն ցանկին մէջ: Արքային անունով պարզ նուէր մը (զոյգ մը փառաւոր ատրճանակ) պիտի տրուէր իրեն իբր յիշատակ:

Այլ վերջին պահուն՝ երբ Իպրահիմ իշխան իր հետեւորդներով դուրս կ'ելլէր Թիւլերիի պալատին սրահներէն՝ ուր եկած էր հրաժեշտ տալու թագաւորին և Արքայազուն Իշխաններուն՝ Լուի-Ֆիլիք չկրնալով համակրութեան ու մորմոքի իր զգացումը զսպել, մարդ խրկեց երիտասարդ քարտուղարին հետեւէն, քովը կանչեց զայն և իրեն սպասարկող պաշտօնակալներէ մէկուն կուրծքէն Պատուոյ Լէգէոնի խաչը առնելով՝ յուզմունքէ յափտակուած ու լեզուն բռնուած երիտասարդ Նուպարի լամբակին անցուց զայն քմիծաղ՝ ըսելով. «Ըսե՛ք ձեր վեհապետին, որ չե՛րէ փրանալիս կառաւարոսքիւնը՝ այլ ակնապիս ինքն իսկ Թագաւորը շխնշանեց գնեզ իր ձեռքով:»

Այսպէս ուրեմն քսան տարեկան հասակի մէջ Պատուոյ Լէգէոնի ասպետ եղաւ Նուպար: Ֆրանսական կառավարութիւնը ետքէն զանազան առիթներով այդ կարգի աւելի բարձր աստիճանները շնորհեց անոր, վերջի վերջոյ գոգցես գերագոյն աստիճանը՝ Լէգէոնի Բարձր Պաշտօնակալութիւնն ալ ընծայեց Իսմայիլի իշխանութեան ժամանակ: Զայն ընդունելու առթիւ սրամիտ խօսք մը ըսած է Նուպար՝ զոր կ'արժէ յիշել հոս:

Սուէզի ջրանցքի շինութեան մասին բացուած բանակցութիւնները զուլի հանելու համար Բարիզ գացած ըլլալով՝ ամենէն շատ գործ ունեցաւ տը Մօրնի դուքսին հետ, փոխ-կայսր այն ժամանակները: Գրեթէ ամէն կէտերու վրայ գոհացում ստացաւ ու կանգնեց յաղթանակը, այլ բնականապէս քանի մը զոհողութիւններ հարկ եղած էր ընել՝

որոնցմէ մին վաթսուն միլիոնի կը նստէր եգիպտոսի կառավարութեան: Նուպար փաշա ակամայ համակերպած էր այդ զոհողութեան և այդ մասին զգացած ցաւը սիրուն խօսքով մը թեթեւցուց: Բանակցութիւնները վերջացած՝ Բարիզէն մեկնելու կէտին իր հրաժեշտը կուտար Մօրնիի՝ երբ սա խմացուց իրեն թէ Կայսրը Լէգէոնի հրամատար անուանած էր զինք և ուզեց ինք անձամբ անոր վիզն անցնել հրամատարի փողկապը: Բարձրահասակ էր Նուպար, իսկ տը Մօրնի դուքսը ընդհակառակը կարճուկ, և որպէս զի գործողութիւնը հնարին ըլլար՝ եգիպտացի նախարարը պարտաւորեցաւ բաւական ծռելու. այն ատեն՝ վարպետորդի արեւելքցիի մը աչքի քթթումով (clignement) և բուն Բարիզցիի մը ժպիտով՝ «էհ, sker դու, մըրմուսց ակաւներուն տակէն, լիցիս փայ ծանրացող փարսուն միլիոնները կ'սխալեմ զիս խոնարհե՛ր զըշտիս:» (*)

(*) Տէսրակիս հեղինակը Պ. Էմիլ Պերդրան՝ որ Նուպար փաշայի աւելի ներքին պարագաներով կ'զբաղի քան անոր քաղաքական հոյակապ կեանքով, չյիշեր հոս թէ 1850ին Լոնտրո խրկուեցաւ ևս Բրիտանական դահլիճին մօտ պայտաւորու համար ինչ ինչ յաւակնութեանց դեմ զորս Թուրքիա արժեցնէր կ'ուզէր եգիպտոսի դեմ, ու յաջողեցաւ իսկ ձանձկնել ինչ փոխ-արքային իրաւունքները: Ասիկա առաջինն եղաւ այն քաղաքիւ յատուկ պաշտօնաւորութիւններէն՝ զորս կ'ստանէր ևս, գրեթէ ամենին ալ յաջողընելով . . . : Ծ. Թ.

Բ.

Ըստ որում մանրալէպ մը հեռացուց զմեզ՝ Իպրահիմի իշխանութեան ժամանակներէն՝ այլ ևս չպիտի վերադառնանք հոն, մանաւանդ որ յաւակնութիւն չունինք ոչ կենսագրական ուսումնասիրութիւն մը, և ոչ ալ Նուպար փաշայի և իր գործոց պատմականն ընելու. թէ մին և թէ միւսը Պատմութեան կը վերաբերին արդէն և չատ աւելի ձեռնհաս ու հեղինակաւոր գրիչներ վաղուց քննած, վերլուծած են զանոնք և իրենց ճշգրիտ տեղը նշանակած իտէական այդ Պանթէօնին մէջ, ընդհանուր հայրենիք և յետին ապաստան ամէն երկիրներու մեծ մարդկանց:

Ընտանի ասուլիսի ձեւով այս ափյափոյին մէջ — համեատ մեծարանք անձնական տպաւորութեանց — ուրիշ նպատակ չենք ունեցած բայց եթէ մեծանուն պետական մարդը նոր տեսակետով մը ցուցնել, այն է քանի մը բոլորովին անտիպ մանրալիպական եղեւագրութիւններով (récit):

Իպրահիմ քիչ ետք Պոլսէ իր վերադարձին՝ ուր գացած էր իր իշխանական ֆէրմանն առնելու՝ բնականապէս իր Բիւադին՝ իր Մենտորին՝ ըսել կ'ուզենք երիտասարդ Նուպարի ընկերակցութեամբ, անբուժելի հիւանդութենէ մը բռնուած կը մեռնէր Գահիրէի մէջ:

Իր իշխանութիւնը քանի մ'ամիս տեւած էր միայն, այլ այդ խիստ կարճատեւ իշխանութիւնը

լաւագոյն դպրոցն եղաւ Նուպար փաշայի դիւանագիտութեան :

Ինչպէս գիտեն ամէնք՝ Մեհէմմէդ Ալի՝ ևս քան զեւս կրկնուող անոնքանոտ տազնապներու ենթակայ, ամէն օր ա՛լ աւելի անտարբեր կը դառնար կառավարական գործերու : Սեւամաղձութեան մէջ սուղուած, զգայախարութեանց նշաւակ՝ երկար ժամեր՝ երկար օրեր՝ շաբաթներ ու ամիսներ անգամ Ռաս-էլ-թէնի իր պալատին մէջ փակուած կ'անցընէր՝ ամէն աչքէ անտես, տիվանի մը վրայ կըսէ, գլուխը հակ' անշարժ լուռ ու մունջ, չիջած հայեացքը իրր դարձուցած դէպ ի ներքին տեսիլ մը, և նիհար մատերովը իր համբիւլի սաթէ հատիկները մեքենաբար դարձունելով շարունակ՝ իրր յայտարար միակ նշան իր կենդանութեան :

Հարկ էր անշուշտ յաջորդ մը տալ անոր, և կերպիւ իւրիք իր որդւոյն՝ Իպրահիմի թողած էր իր իշխանութիւնը՝ որմէ կը հրաժարէր ոչ առանց ժամանակ՝ առ ժամանակ՝ նեղսիրտ զղումներ յայտնելու :

Հակասութիւն տարօրինակ ու խորհրդաւոր՝ որ իր բնահանձար ուղեղի խելայեղութեամբ միայն կրնայ բացատրուիլ : Ինք իր զաւկին տուած էր Նուպարը իր բացորոշ կամքով, երիտասարդ քարտուղարը և՛ զած էր ընկերն ու խորհրդականը Իշխանազունին. ինք ուզած՝ փափաքած էր այն բարոյական ազդեցութիւնը զոր ստորական ի գործ կը դնէր իր տիրոջ վրայ, և հիմայ աչքին փուշ կ'ըլլար նա ու առիթ մը նախանձաբեկ հնհուրներու : Ոչինչ պատճառով մը պատրաստ էր Նուպարին վրայ կասկա-

ծիլ՝ իբր ապաշնորհ, իբր մեքենայող ու դաւող, մինչ երիտասարդ քարտուղարը իր երախտագէտ ու հաւատարիմ թարմ հողւոյն բոլոր ուժովը կը յարգէր, կը մեծարէր ու կը պաշտէր զինքը արդեամբք և կը տառապէր իսկ գառնագին իր ջերմ հիացման առարկայ այդ մեծ մարդուն ալեւութական անկման վշտով տեսարանով :

Այնքան աւելի մեծ էր երիտասարդ քարտուղարին զգայած ցաւն՝ որքան այսօրուան նոր փոխարքան խիթիւ կը նայէր գողցեա այն անայլալ յարումը՝ զոր ունէր ինք երէկուան ալեւոր մեծ Փոխարքային նկատմամբ, և թէ իր բոլոր հաւատարիմ ծառայութիւնները կարի անիրաւ ու կարի վերաւորիչ անվստահութիւններով ու կասկածներով կը հատուցուէին :

Նուպարի կենաց այդ շրջանը՝ կարճ բարեբաղդաբար՝ զերծ չեղաւ կերպ կերպ դառնութիւններէ ու վտանգներէ, և ո՛րքան ճարտարութիւն, ո՛րքան սրադատութիւն ու նրբամտութիւն բանեցնելու պէտք ունեցաւ՝ հայր ու որդւոյ մէջտեղ՝ երկուքին ալ հաւասարապէս կասկածոտ ընդհարումներէ ու մաքառումներէ խուսափելու համար, ինչպէս նաև առանց երկդիմութեան ու կեղծիքի ու երբէք ուղղամտութենէ չթերանալով՝ հարկ եղած հնազանդութիւնն ու հպատակութիւնը ցուցնելու համար իշխող Փոխարքային՝ աստղ նորածագ, մեծարանաց և երախտագիտութեան հարկը չմոռնալով վճարել անկեալ Փոխարքային՝ արեւ մայրամուտ՝ որ անցեալի ու վերանոսին մէջ կը խորասուզուէր արդէն . . . :

Դիւանագիտութեան կատարեալ դպրոց մ'եղաւ

այն, կը կրկնեմ, բառին ամենալաւ իմաստովը և ա՛յն ատենէն վարժուեցաւ Նուպար ամէն մէկու տալու իրեն անկ եղածը՝ առանց երբեք մրցակիցները դառնացնելու և առանց անոնցմէ ո՛չ մէկուն առջեւ պզտիկնալու՝ այնչափ գիտէր արժանապատուութիւն դնել այն յարգանաց, ազնուութեան ու լաւ ձեւերու փոխնիփոխ բաժնին մէջ՝ զոր կը պարտաւորէր իւրաքանչիւրին:

Իպրահիմի հոգեվարքը դժնդակ եղաւ ու երկար, ու Նուպար վայրկեան մը չքաժնուեցաւ քովէն: Գիշեր ցորեկ անոր անարին քով՝ ինք եղաւ անոր աչքերը փակողը և չգտնուեցաւ անորմէ աւելի անկեղծ արցունքներ թափող մը, քանզի ա՛նոր վրայ հիանալու չափովը կը սիրեր ալ զանի. ոչ ոք իրմէ աւելի ձանջցած էր անոր սրտի ու մտքի չնաչխարհիկ յատկութիւնները, և անոր բնոյթի անճոռնութեան հակառակ՝ կամ մանաւանդ ճիշդ այդ անճոռնութեանց պատճառաւ մասնաւորապէս գործովոտ տկարութիւն մը ունէր անոր անձին վրայ:

Հետաքրքրական դիպումով մը՝ Մէհմէտ Ալի որ Աղեքսանդրիոյ մէջ Ռաս-էլ-Թէն պալատը կը բնակէր միշտ, Իպրահիմի մահուան ժամանակ Գահիրէ կը գտնուէր:

Այդ մահը մեծ տպաւորութիւն մը չըրաւ ալեւոր Փոխարքային վրայ. յայտնի է թէ ձերերուն զգայնութիւնը բթացած կ'ըլլայ գրեթէ միշտ: Կը պատմուի թէ գոյժն առնելուն սա կերպ մը մրմռացած ըլլայ. «Իպրահիմ վշագոց իր հայրը եւ յարգանքի քերութեան մեջ զսնուեցաւ, Աստուած ալ պատ-

ժեց զայն ծաղիկ հասակի մեջ անոր կեանքը խեղով:» Եւ այս խօսքերն ըսելէ ետք՝ անտարբեր մնաց կարծես թէ անգիտացած ըլլար տխուր պատահարը:

Ատկէ աւելին կայ. թաղման օրը՝ դիտուած կամ անգիտակցութիւն՝ ո՛վ կրնայ գիտնալ այդ բանը, երբ մեռելական թափօրը՝ իր պայմանադրական շքեղութեան մէջ անինքնատիպ (banal) ու ցուրտկեկ՝ Իպրահիմը իր յետին կայանը կ'առաջնորդէր՝ ձերուհի Փոխարքան՝ հանդարտ ու խնդումներեւ՝ պըճնադարդ ձերմակ ջորի մը հեծած և իր Մամուլներէ չըջապատուած՝ խաղաղ կերպիւ կը շրջագայէր Գահիրէի փողոցները, ժողովուրդի անբաւ բաղմութեան մէջ՝ որ իր շուրջը կը խռէր սիրոյ ու յարգանաց ջերմաջերմ արտայայտութիւններով:

Իշխան Ապպաս՝ թոռ Մէհմէտ Ալիի ու Իպրահիմի քեռորդի՝ յաջորդեց անոր երիցագունութեան իրաւունքով:

Պաղարիւն էր Ապպաս, լռակոյց ու ինքնամփոփ, բոլորովին ներհակը Իպրահիմի: Ոչ մէկը հասկըցած էր անոր ներքին մտածումները, ոչ մէկը սրտակիրցն եղած էր անոր հոգւոյ գաղտնիքներուն:

Ապպասի իշխանութիւնը Լուսթեան իշխանութիւնն եղաւ. երկիւղած ու մտահոգ ժողովուրդը կորուսած էր իր ընդածին զուարթութիւնն ու անհոգութիւնը, և Ապպասի քառամեայ փոխարքայութեան ժամանակ ամէնքը ցած ձայնով կը խօսակցէին Եգիպտոսի մէջ՝ որպէս թէ մեռելի սենեակը գտնուէին:

Թէպէտ Իպրահիմի մտերիմ խորհրդականն էր

Նուպար՝ Ապպաս որ նոր պալատականներով շրջապատուած էր, շատ չանցած իր քով կանչեց զայն՝ յանձնելու համար Իպրահիմի ժամանակ ունեցած բոլոր պաշտօններն ու իշխանութիւնները (*):

Այսպիսի տիրոջ մը ծառայել ու պահել իր անկախութիւնը ու անձնայատուկ ուղիղ ընթացք մը՝ դիւրին բան չէր, խիստ վտանգաւոր էր անգամ: Որ և է գիմադրութեամբ կարելի էր կեանքը կորսնցնել: Սակայն Նուպար յաջողեցաւ այդ բանին, ու ինչպէս ուրիշներու՝ նոյնպէս Ապպասի հետ չխոնարհեցաւ ու չխոնարհելովը չունեցաւ խորտակուելու վտանգը:

Քանի մ'անգամ կրցաւ կարծել թէ իր վերջին ժամն հասած ըլլայ: Սակայն Ապպաս փոխարքայութեան ճշմարիտ շահերը մէջտեղ եղած ժամանակ իր անձնական ոխը լռեցնել գիտնալով՝ վերջ ի վերջոյ տեղի կուտար, և միշտ ինքն էր՝ իրեն համար պատուաբեր մեծհոգիութեամբ՝ դէպի հաշտութիւն առաջին նախաքայլերն առնող:

Պետական երիտասարդ մարդուն՝ ինչպէս եղած էր Նուպար՝ ինչ աւելի մեծ գովեստ կրնար ըլլալ, բայց եթէ հաստատուել պարզապէս թէ ինչ մեծ տեղ կը բռնէր արդէն Եգիպտոսի մէջ և սրբան անհրաժեշտ եղած էր երկրին վարչական ու քաղաքական գոյութեան:

Զինք սիրէին կամ ոչ (և ամենէն շատ կը սիրէին, քանզի անգամ մը իրեն հետ չփման մէջ

(*) Իպրահիմ փաշա միեւնոյն ժամանակ պեշուքեան իսկոնս շնորհեց Նուպարի եւ անոր եղբորը Առաքիմ:

գտնուելէ վերջ անկարելի էր չսիրել այդ վեհ հոգին և վեհ համճարը), չէին կրնար բաժնուիլ անորմէ, և կամայ ակամայ հարկ կ'ըլլար առաջին տեղը տալ անոր՝ երկրին վարչութեան մէջ:

Ծանր անհամաձայնութիւն մը ծագած խնդրոյ մը մէջ՝ որու ինչ ըլլալը չենք կարող յիշել, Նուպար քաջուած էր ասպարէզէ և գրեթէ տուած իր հրաժարականը: Մէկը չէ կարող հիմա երեւակայել թէ մեր վարչական արդի սովորութիւններու մէջ այնքան հասարակ ու յաճախագէտ բան մը ինչ արիութիւն, ինչ համարձակութիւն, կրնամ նաեւ ըսել՝ յանդգնութիւն կ'ենթադրէր այդ ժամանակներն՝ ուր տիրոջ դժգոհութեան նշաւակ ըլլալը մարդու սղեաներէ ամենէն մեծը կը համարուէր, ուր ոչ միայն չնորհանկր (disgrâce) այլ նաեւ փոքր երեսգարծութիւն (défaveur) մը ժանտահարի մը նման մեկուսի ու կղզիացեալ կը թողուր դժբաղդ պաշտօնատարը, և ուր այս վերջինը իր տունէն դուրս թաւ մը սուրճ չէր կրնար խմել առանց կասկածելու թէ արդեօք իր կենաց մէջ վերջինը չըլլար այն:

Նուպար որ ամէն արիութիւններն ունէր, այդ արիութիւնն ալ ունեցաւ, և քանի մ'օր ետք ունկնդրութիւն մը խնդրեց Փոխարքայէն՝ որոշած մեկնիլ Եգիպտոսէ, իր հետ տանելով՝ բաց ի պզտի զաւկէն (*) ու երիտասարդ կնոջմէն, իր եղբայրը Առաքել Նուպար:

(*) Պօղոս փաշա Նուպար, գիւնակաւ ճարտարագէտ, հողագէտ եւ եղեւմագէտ՝ որ այնքան ակնածելի անուն մը ունի Եգիպտոսի մէջ:

«Տե՛ր իմ, կուգա՛մ հարցնե՛լ ի՛նչ բարձրապատիւնքն քե կը հաճի՞ արդեօք հրաւնան սալ եղբորս Առաքելի հրաժարիչ իր պաշտօնէն:

— Կուտա՛մ այդ հրաւնանը, պատասխանեց փոխարքան սառն ձեւով մը:

— Ձեր բարձրապատիւնքն ծայրագոյն շնորհը կ'ընէ՞ հրաւնան սալ անոր մեկնիչ եզրիպտուհ՝ միեւնոյն ժառանգակ արտօնելով զիս ընկերական աւնոր:

— Այո՛, չոր ու անզգած կերպիւ պատասխանեց Փոխարքան՝ որու ներքին բուն զգացումը հետզհետէ աւելի անհասկանալի կը դառնար:»

Նուպար իր պատրաստութիւնները տեսաւ իսկոյն. կորանցնելու ժամանակ չկար, և անցած մէն մի վայրկեանը իր անձին և բոլոր իրեններուն ապահովութիւնը կրնար վստահել:

Պզտի ժողով մը կազմուեցաւ իր եղբորը և մանկամարդ կնոջը մէջտեղ՝ կին սքանչելի՝ ամէն կերպով արժանի այս մեծ մարդուն՝ որուն նուիրած էր իր էութիւնը և որ քաղցր բերկրութիւնն եղաւ իր ամուսնոյն փառապանծ օրերուն, ինչպէս նաեւ մխիթարութիւնը անոր դառնութեան ու տաղտուկի ժամերուն(*):

Իրենց գոյից հաշիւն հանեցին շուտով՝ որ մեծ բան մը չէր, աննշան գումար մը կար աւելցած. ընտանեաց տունը իրենն էր այլ ո՛վ պիտի համարձա-

(*) Այդ գովեստներուն ըստ արեւելացի արժանի եր ճիկն Նուպար փաշա՝ այդ ընտանեացիի եւ ամուսնոյն նման վեհանձն կիւնը՝ զոր ժօհէն ճանկաւոր ու գնահատելու առիթն ունեցանք Բարիգի մէջ: Տիկին Նուպար փաշա դուստր եր երանեան Գեորգ ամիրայի:

կէր գնել շնորհագուրկ մարդու մը տունը: Հաշիւին ամենէ յայտնի ու ապահով մասը տիկնոջ գոհարներն էին՝ որք իր բոլոր դրամօժիտը կը կազմէին, 70,000 ֆրանքի չափ բան մը՝ զոր առաջին ժամէն ու տեսակ մը բերկրալից անձնուիրութեամբ, հա՛նած մէջտեղ դրած էր վեհանձն կինը:

Տահապիլէ մը վարձուեցաւ, հապճեպով մէջը մտան և հոսանքին ու հովին ներածին չափ շուտով՝ Նեղոսն ի վար իջան դէպ Աղեքսանդրիա: Յանկարծ՝ Գահիրէէ քանի մը ժամ հեռուն՝ Փոխարքային մէկ զբօսանաւը (yacht) տեսնուեցաւ՝ որ ներհակ կողմէ կուգար կը յառաջանար: Փոխարքան հոն էր, կամրջակին վրայ: Անդոնով կը համակուին ուղեւորներու՝ պէտք էի ըսել փախստականներու՝ տրոփուն սրտերը: Նուպար՝ հանդարտ և արդոյ (digne)՝ յայտնի տեղ մը կը կենայ վերնայարկին վրայ. և Փոխարքայական զբօսանաւը մօտ հասած ժամանակ կը բարեւէ յարգալիք իր երէկուան տէրը: Զբօսանաւը անցաւ, ուղեւորք շուրջ առին: Այլ շատ չանցած՝ նոր վրդով, չողենաւակ մը տահապիլէի ետեւէն կուգայ, կը մօտենայ ու կանկ կ'առնէ ահա: Նաւապետը տահապիլէի վրայ ելլելով՝ «Նորին Բարձրապատիւնը, կ'ըսէ Նուպարի, ինձ կը դրկե յայտնեղ ձեզ որ երբե մեկնեղի յառաջ կ'ուղիք անգաւ մը եւս տեսնեղ զիմի՞ պիտի հաճի ընդունիլ զձեզ իր զբօսանաւին վրայ:» Անվարան իջաւ Նուպար չողենաւակին վրայ՝ որ ետ դառնալով՝ վեր ելաւ դէպ ի Նեղոս:

Ընթերցողին կը թողում երեւակայել կնոջը ու եղբորը յուզումը, քանզի ամէն աղէտ կրնար վախ-

ցուիլ: Ի՞նչ էր Փոխարքային միտքը: Հարցում անդունալի՝ զոր իրենց անձկութեան մէջ մտովի կը յեղկեղէին անդադար՝ առանց զայն լուծել կարենալու:

Երբ հեռուանց Ապպաս տեսաւ Նուպարը շոգենաւակին մէջ՝ «Ձեի կարծեր, մրմուռաց, քե գալ պիտի հաւնարձակեր երբեք:» Յուրտ՝ այլ աստիճան մը բարեացակամ կերպով ընդունելով զայն՝ «Ո՛ւր կ'երթաս, հարցուց:

— Աղեխանդիս, ինչպէս կը տեսնեմ Ձեր բարձրապատիւութիւնը եւ անկե՛ Պոլիս:»

Փոխարքան պահ մը լուռ մնաց, և այդ միջոցին բռնն ու իրերաներհակ զգացումներու նըշաւակ երեւցաւ իր հոգին. յետոյ վերջապէս՝ անկեղծ յուզումով մը և սիրալիր չնշտով՝

«Օ՛ն Նուպար, ըսաւ ընտանի ձեռով մը շօշափելով անոր ուսը, օ՛ն, տղայութիւնը քո՛ղ եւ նորեւն վերադարձիր պաշտօն՝ քո պաշտօնիդ:»

Նուպար յաղթուած՝ փղձկած՝ ձեռքն համբուրելով յարգանքով՝

«Կարելի չէ այդ, տէր իմ, մի՛ պահանջե՛ք ինձնէ այդ բանը: Ի՞նչ պիտի ըսես վաղը՝ երբ իմանան քե ի՞նչ պայմաններու մէջ տեղի ունեցաւ իմ վերադարձս դէպ ի պաշտօն: Այս պարագան վնաս պիտի հասցնէր Ձեր Բարձրապատիւութեան հետեւնականութեան ու արժանապատիւութեան, քողե՛ք երթալ, Տէր իմ, եւ երեք ամիսէն պիտի վերադառնամ իմ շնորհս ու վերահաստատուն (réintégration) հայցելու:»

Իր կողմէն Ապպաս ևս յուզուեցաւ սաստիկ. ոչ այսպիսի ազնուահոգի ու փափուկ զգացումներ

բու սովորած էր և ոչ ալ այդպիսի ազատ ու համարձակ խօսքերու:

«Լաւ ըսաւ, թող այդպէս ըլլայ, այդ չեմ ուզեր որ ինձնէ հեռանաս երբեք: Որոշեցի գործակաշարքին մը՝ տեսակ մը պատշաճութիւն հաստատել Վիեննայի ու Պետրիի մէջ: Այդ պաշտօններէ առաջինը տեղ կը շնորհեմ, իսկ միւսը՝ եղբորդ:»

Ձեռքը Նուպարին երկնցուց՝ որ այս անգամ համբուրեց զայն սիրազեղ և արցունքներով թրջելով իսկ: Հաշտութիւնը կատարուած էր, ու այսպէս ահա ստացաւ Նուպար դիւանագիտական իր առաջին դիրքը:

Գ.

Ըսինք թէ ամուսնացած էր Նուպար: Ապպասի իշխանութեան ժամանակ կնքած էր իր ամուսնութիւնը Պօլսոյ մէջ: (*)

Այդ նպատակով ըրած ճամբորդութեան միջոցին

(*) Երեսասարդ Նուպար պէյ ամուսնացաւ Երանեան Գեորգ պէյի աղջկան հետ: Ասկէ առաջ դէպ հայրենիքի՝ Իզմիր մէկ ուղեւորութեանը միջոցին՝ մեծ համակրութիւն յայտնած էր ծակօք ընտանիքէ Հայ օրհորդի մը՝ եւ ամուսնութիւն իսկ խոստացած անոր: Այդ ետքէն՝ անշուշտ իր ծակը գրաւումներու թերմամբ՝ մոռցած կը թուէր այդ օրհորդը՝ որ Տիկին Նուպար փաշա մը ըլլալու բարձրադիրք պիտի արժանանար՝ առանց իրեն հաւնար դժբաղդ այդ մոռացման:

փափուկ ու ամենակարեւոր պաշտօն մը ստացած էր Ապպաս փաշայէ, այն է Թաւրիկաքի հռչակաւոր խնդրոյն վրայ պայքար Բ. Դրան հետ :

Սօսուրուտուքի այս անձուկ շրջանակին մէջ չենք կրնար անշուշտ կանկ առնուլ ու ծանրանալ այդ վարչական ու քաղաքական խնդրոյն վրայ, և եթէ անոր ակնարկութիւն կ'ընենք՝ պատճառն այն է որ անուղղակի և սակայն խիստ սերտօրէն կապուած է եգիպտոսի մէջ երկաթուղիներու հաստատութեան : Այդ կարեւոր ձեռնարկը Նուպար փաշայի գործերէն մէկն է և ո՛չ ամենափոքր գործերէ մին : Բաւական կը համարինք յիշել որ այդ ժամանակները Բարձրագոյն Դուռն այնպէս կը տեսնէր թէ եգիպտոսը Ապպասի նման լուրջ, ծանրախոհ, ժիր և ճշմարիտ պետական գլուխ մը իրեն իշխան ունենալով՝ իշխան մը միմիայն իր երկրին վարչութեամբ զբաղած, չափազանց մեծ ինքնօրէնութիւն մը կը վայելէր, և թէ անդգալաբար ամէն օր ևս քան զէս կը խուսափէր գերիշխան Տէրութեան ուղղութենէն ու ազդեցութենէն : Աւելի անմիջական կերպով իր ձեռքը նորէն եգիպտոսի վրայ դնելու համար՝ ի միջի այլոց Կիւհանէի Հարքը Շերիֆի ու Թաւրիկաքի խնդիրները մէջտեղ հանեց :

Ապպաս ու Նուպար ուժգնօրէն դիմադրեցին Տաճկաստանի պահանջումներուն, քանզի քաջ կը հասկնային այն ամենածանր հարուածը՝ զոր կուտար այն՝ եգիպտոսի ինքնօրէնութեան :

Խնդիրէն փախիխելու համար ամէն միջոց ի գործ դրուեցաւ : Նուպար որ իր հրաշալի յայտնատեսութեամբ ու հնարագիւտ ամենամեծ կորովով

պաշտպանողական հնարքներ գտնելու մասին երբէք չէր անճարակեր երբ խնդիրը եգիպտական առանձնաշնորհներու և անպահարկութեանց վրայ կը դառնար, ահաաւ հասկցաւ իսկոյն որ Թուրքիոյ ոտնձգիչ միջամիտումը խափանելու լաւագոյն միջոցը միեւնոյն ժամանակ իրեն (Նուպարի) այնպիսի նպատակի մ'իրագործման պիտի հասցնէր՝ որ ամենաբուռն փափաքն էր իր սրտին և զոր մտքին մէջ յղացած էր վերջին ժամանակները, այն է երկաթուղեաց հաստատումը եգիպտոսի մէջ :

Այդ մասին շատ անգամներ խօսած էր Ապպասի, այլ այս վերջինը մինչև և այն ժամանակները ցրտութեամբ ընդունած էր այդ գաղափարը որ կապուած կը յարուցանէր իր մտքին մէջ . նա կը վախճար որ երկաթուղին եւրոպացիներէ կամ ուրիշ անուամբ՝ Սնգլիացիներէ տիրացման պատճառ մը չըլլայ :

Զարմանալի բան, այդ անհիմն երկիւղը չէ թէ միայն Պօլսոյ Օսմանեան վարչական շրջանակներու մէջ կը տիրէր՝ այլ նոյն իսկ Ֆրանսայի մէջ՝ ուր եգիպտական երկաթուղիներու խորհուրդը խեղճ կը նայուէր :

Օր մը որ Նուպար փաշա Բարիզի մէջ իր խորհուրդին սկզբնական հիմերը կը դնէր՝ աշխատելով Ֆրանսայի նախարարներուն ընդունելի ընծայել իր գաղափարները՝ «Ձեր երկաթուղին, պարոն, գոչեց կապաղօրէն Պարօ նախարարը, ձեր երկաթուղին բոցեղիւ տաւ մ'ի Ֆրանսայի կուրճը միտաւ, որո միջոցաւ ուղեւորներուն (cantonniers) իւրաքանչիւր կայան անկիլիակալ գաղութ մը շրջաւ մտնուած է :» Ֆրանսայի նախարարին գործածած

փոխաբերական ձևերն այլանդակութեան՝ յղացած ամենատարօրինակ գաղափարի մ'արտառոյ արտայայտութեան վրայ կանկ առնել իսկ աւելորդ է. մեծ սխալ մը պիտի ըլլար կարծելը թէ այդ ժամանակներէն իսկ Անկլիա դիտում ունեցած ըլլայ Եղիպատոսի զրաւման կամ տիրացման, կամ փափաքն՝ իր ազդեցութիւնը աւելակշիռ ընելու հոն:

Մեզ շահեկան կը թուի Պարօշի վերեւ յիշուած խօսքերուն դիմաց դնել այն յայտարարութիւնները զոր Լօրդ Բալմորսթօն քանի մ'օր ետք կ'ընէր Նուպարի՝ երբ սա այդ միւսնոյն խնդրոյն վրայ խօսք կը բանար անոր.

«Այնքան մեքսիկացիներ Եգիպտոսն անկլիական ընկեր, կ'ըսէր, այն պատճառաւ թէ Հնդկաստանի ճակատն վրայ կը գտնուի այն, որքան հոգ չեմ ընէր զնոյ առնելու բոլոր այն կարուածներն՝ որոնք իմ Իռլանտայի դիմացի ուղեկառնով գացած միջոցիս ճակատն վրայ կը գտնուին: Իմ ուզածս ա՛յն է միայն որ ճակատները շաւ պահուած ըլլան եւ ամէն մէկ զիւրի մէջ տուրիանդակի շաւ փոխանորդ ձիւն գտնել ու շաւ պահողներ ուր կարենան գոնացնել ուղեւորի իմ պէտքերս:»

Իր խօսքերուն մէջ անկեղծ էր Բալմորսթօն ու Լոնտոնի մէջ ընդհանուր եղած կարծիք մը կը յայտնէր զուարթութեանօրէն:

Այդ ժամանակներէն վերջն Էր, Սիւէզի Զբոսայգիին աւարտումէն ետք, ու այդ ճամբուն յառաջ բերած նոր հասանքներու ու կերպարանափոխութեանց հետեւանօք՝ որ Անկլիա սկսաւ ցանկալ, հետապնդել եւ հուսկ ուրեմն հաստատել իր գերակշռութիւնն Եղիպատոսի մէջ:

Սոսքերնիս դարձնելով նորէն երկաթուղիներու խնդրոյն՝ Նուպար հասկցուց Ապոպսի որ Բարձրագոյն Դրան օտնձգութիւններէն խուսափելու համար՝ հարկ էր Եղիպատոսի ինքնօրէնութիւնը շահեկան ընծայել Եւրոպիոյ. եւ այդ շահագրգռութիւնը ծաւնուցանելու համար հարկ էր որ Եղիպատոս ինքզինք արժանի ցուցնէր անոր եւ արդեամբ յայտնէր յառաջդիմութեան ու ազատական հիմնադրութեանց ճամբուն մէջ անկեղծօրէն մտնելու իր արամադրութիւնները, հիմնադրութիւններ՝ որք երկրին նիւթական բարդաւածումը պիտի աւելցնէին՝ միւսնոյն ժամանակ բարձրացնելով անոր մտաւոր ու բարոյական մակարդակը:

Գաղափարներու այս կարգին մէջ՝ Երկաթուղիներէն աւելի ի՞նչ աւելի հզօր միջոց կրնար ըլլալ: Գաղաքակրթութիւնն հիմայ երկաթէ ճամբաներով միայն կ'ընէ իր ուղեւորութիւնը, ու այն տեղը՝ ուր չեն թափանցած անոնք, բարբարոսութիւնը միայն կը տիրէ: Երկաթուղիի միջոցաւ անապատները բեզուր ու բարդաւած կը դառնան քանի մը տարուան մէջ: Իւրաքանչիւր վախօն իր հակերով ու կապոցներով քաղաքակրթութիւնը կը բերէ կը մտցնէ՝ իր կողերուն մէջ:

Նուպար Ապոպսի առջեւ երկաթուղիներու դատար պաշտպանեց պերճախօտութեամբ ու անընկճելի կամքով: Երկար տառն անհամոզ մնաց Փոխարքան, այլ վերջապէս երկու չարեաց փոքրադոյնն ընտրելով, գտնէ՛ այն՝ որ նուազ վերահաս էր իր կարծիքով, առաւ իր հաւանութիւնը:

Անմիջապէս արիւթեամբ գործի սկսելով Նու-

պար՝ ձեռք անուշ բանակցութիւնները՝ կորովով, յարատեւութեամբ, ճարպկութեամբ և համոզիչ ճարտարութեամբ Պօլիան իր ջուրերուն բերաւ, հարթեց բոլոր դժուարութիւնները, ու վերջապէս երկաթեայ առաջին հատուածը շինուեցաւ Գահիրէի ու Ալեքսանդրիոյ միջեւ, Սպիտի ժամանակ յաւաքանալով մինչեւ Սիւէզ:

Եգիպտոսի մէջ երկաթուղիներու գաղափարը յատկապէս Նուպարի կը վերաբերի՝ որ բռնի հարկադիր ըրաւ զայն: Ապպաս քաղաքական պէտքէ ստիպուած ետեւէ եղաւ անոր հաստատութեան, իսկ Նուպար՝ համոզումով: Պատմական ամենակարեւոր իրողութիւն մ'է այն՝ որու համար ապագայ սերունդը երախտապարտ պէտք է մնայ անոր, քանզի Եգիպտոսի կերպարանախօսութեան երկրորդ հանգրուանը կը նիշէ այն, առաջին հանգրուանը՝ այսինքն քրիստոնէի ու մահմէտականի միջեւ հաւասարութիւնը, ինչքի ու կեանքի ընդհանուր ապահովութիւնը բուն իսկ Մեհէմմէտ Ալիի սեփական գործն ըլլալով:

Այլ խիստ դանդաղ՝ խիստ յամրաշարժ գնացք մը պիտի ունենայինք՝ անդգալապէս թաւալելով դէպի պատմական ուսումնասիրութիւն մ'որոշ այս մեր ընտանի տաւրիսը չպիտի յարմարէր բնաւ, եթէ աւելի երկար խօսէինք այս նիւթի վրայ, և եթէ միմիայն ծանրանայինք այն մեծամեծ բարեկարգմանց և փրկաւէտ հիմնադրութեանց վրայ՝ որք Նուպարի ջանքերով հաստատուեցան Եգիպտոսի մէջ՝ եօթ Փոխարքաներու կամ Խալիֆաներու իշխանութեան ժամանակ՝ որոնց ծառայած է ինք:

Ապպաս միայն երկաթէ ճամբայի ու հեռագրական գծի հաստատութեան վերաբերեալ հրամանաւ գիրներ չէ՝ ստորագրած: Հաւասար ուշադրութեամբ կ'ըբաղէր նաեւ Փոխարքայութեան երկրի ներքին կենաց բոլոր մանրամասնութիւններով: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է մոգերու, վհուկներու և տաղադէտներու (tireurs d'horoscope) վերաբերեալ պարզ ուստիկանութեան կարգադրութիւններն՝ իր հրամանով:

Ապպասի ժամանակները աւելորդապաշտ սովորութիւնները բոլոր բնակչութեան մտքերը գրաւած էին. ընկերական սանդուղի ամէն աստիճաններուն մէջ մոգութիւն, վհկութիւն, գաղափանութիւն (occultisme) կամ ոգեհաղորդութիւն քիչ չառ կ'ըբաղեցնէր ամէնքը, . . . :

Նուպարի տեսած գործը թէպէտ ըստ ինքեան մեծ բացարձակապէս՝ սրբան աւելի մեծ չերեւար մեղ՝ երբ ի հաշիւ առնենք թէ ինչ միջավայրի մէջ գլուխ հանեց զայն, և զլուխ հանելու համար զայն ինչ տարրերու հետ գործ ունեցաւ:

Ո՛րքան ճշմարիտ է Պ. ար Վօկիէի կարծիքը, և Նուպար փաշայի նուիրած իր հմտալից ուսումնասիրութեան մէջ սրբան ի դէպ իր սա՛ խօսքերը. «Նուպարի ճակատագրին մեջ սա՛ եղերախաւ քանը կայ որ իր հաւանքին ոյժն ապառեց ապաշնորհ նիւրի մը վրայ՝ որ խիստ սխալ նեցուկ մըն եր իր հոռակող դիտարութեանց: Այն ճառար փակալագործը միտք կը բերէ մարդ՝ որ միշտ կը փնտռէ եւ չիրան՝ զսկեղ իր երագած ձեռին հաւանքս շաղկիթ կաւ մը:»

Ճշմարտութիւն մըն է թէ Նուպարի նման մար-

դու մը համար գործունէութեան բաւական ընդար-
ձակ ասպարէզ չէր ընծայեր եգիպտոս: Այդ մեծ
մարդը քանի՜ քանի՜ անգամ զգաց թէ տեղը նեղ
էր իրեն համար: ամէն անգամ որ իր թեւը երկըն-
ցուց՝ իր շարժումը ստեղծագործիչ տարածոյթին
մէջ պատի մը կամ պատուարի մը բախեցաւ, և
այդ անձուկ տեսարանին վրայ՝ կատարած գործն
որչափ մեծ ալ եղած ըլլար՝ չկրցաւ ցուցնել իր բուն
չափը:

Դառնալով վնակներուն՝ Նուպար բնականապէս
չէր հաւատար անոնց, և սակայն ճշմարիտ արեւելք-
ցի մը եղած չափաի ըլլար՝ եթէ տեսակ մը դիւրա-
հաւանութեամբ չընդունէր երբեմն անոնց յայտնու-
թիւններն ու դուշակութիւնները:

Ասիէ դատ պատճառ ալ ունէր սասանելու այն
թերահաւատութեան մէջ՝ որու կը մղէին զինք ողջ-
մտութիւնը ու իր բարձր հանճարը:

Մեհէմէտ Ալիի և Իպրահիմի ժամանակ իրեն
ընկեր՝ եթէ ոչ բարեկամ՝ ունեցած էր պաշտտան
պաշտօնատար մը՝ Հասան Խայտարը՝ խիստ հմուտ
ծածկախորհուրդ (occulte) զիտութեանց մէջ:

Աս Հասան Խայտարը Իպրահիմ փաշայի հետե-
ւորդներուն մէջ կը գտնուէր՝ երբ ասիկա իր իշխա-
նութեան հաստատութեան համար Պոլիս կը գի-
մէր: Ի դարձին օր մը Խայտար Նուպարի և ուրիշ
բարձր պաշտօնատարներու ներկայութեան՝ Իպրահի-
մի ասաղը նայելով՝ ու տխրագին այլ բացորոշ կեր-
պիւս յայտարարեց թէ՝ Իպրահիմ եգիպտոս դառնա-
լիս եօթանասուն երեք օր վերջը պիտի մեռնէր:

Զուգադիպութիւն կամ զիպուած՝ եգիպտոս

համեմատելի եօթանասուն և երեք օր ետք Իպրահիմ
կը մահնէր Գահիրէի մէջ՝ ինչպէս արդէն յիշած ենք
վերը:

Այս կարգի ուրիշ եղելութիւն մը ազդած էր
Նուպարի վրայ՝ զոր ետքէն կը պատմէր իր ընտանի
բարեկամներուն:

Ապագայի իշխանութեան ժամանակ էր երբ Նու-
պար գէպի Պոլիս ճամբայ կ'ելլէր Փոխարքային
հետ որ իր հաստատութեան հրովարտակը պիտի
խնդրէր:

Բացարձակ սովորութիւն էր՝ կանոն էր անգամ՝
որ Փոխարքային հետ Պոլիս եկող ամէն կարգի պաշ-
տօնատարներ՝ հաստատութեան Ֆէրմանի չնորձան
առիթով՝ աստիճան՝ պատուանշան ու յառաջա-
ցում ընդունէին:

Մինչդեռ Նուպար Պոլիս կը գտնուէր՝ իր եղ-
բայրն Աւաքել Գահիրէի մէջ իր ժամանց ու նաև
խիստ բնական հետաքրքրութեամբ մը՝ հռչակաւոր
տաղաղէտի մը դիմելով՝ հարցուց թէ ի՞նչ աստի-
ճան պիտի չնորձուէր իր եղբոր:

«Ոչինչ», պատասխանեց մոզը՝ հարկ եղած ամէն
ձեւակերպութիւնները կատարելէ ետք, «որեւէ
յառաջացում չպիտի ունենայ, այլ Գահիրէ դառնալիս
եսf ծակն արիւմ մը պիտի պահանջեմ անոր. եթէ այդ
պարագային պրծի մահուրէն՝ ամենաքաւար պաշտօն-
ներու պիտի հասնի, ու ամենախայրուն ասպաղ մը
պիտի ունենայ, երկրիս մեծերուն մէջ ամենամեծը
պիտի ըլլայ:»

Եւ յիշուի, Նուպար որ ամէն ակնկալութեան
հակառակ Պոլսոյ մէջ պալատի մեքենայութիւնն

բով որ և է յառաջացումէ դուրս մնացած էր, Գա-
նիրէ դառնալէ քանի մը շաբաթ ետք Մուսքիւ մէջ
խիստ վտանգաւոր կ'իյնար ձիէ և հրաշքով միայն
ազատեցաւ մահուինէ. արարական բարձր թամբա-
գունտը (pommeau) Նուպարի կուրծքը պիտի պատ-
ուէր չարաչար՝ եթէ անոր ինկած միջոցին ջախջախ-
ուած չըլլար:

Մնացած գուշակութիւնն ալ կատարուեցաւ
տառ առ տառ, ինչպէս յայտնի է: Այս անգամ ևս
պատգամը չէր ստանալ . . . :

Դ.

Նուպար Վիէննա կը գտնուէր՝ ու՝ ինչպէս վերն
ըսինք՝ զրկուած էր իբր անաշտօնական (officieux)
գործակատար փոխարքային. այն ժամանակ՝ ինչպէս
հիմայ ալ, Եգիպտոս՝ Թուրքիոյ հպատակ փոխարքա-
յութիւն՝ իրաւունք չունէր եւրոպական կամ ուրիշ
տէրութեան մը մօտ պաշտօնապէս ներկայացուելու:

Հոն՝ Վիէննայի մէջ՝ ստացաւ յանկարծ Ապպասի
մահուան անակնկալ գոյժը՝ որ մեծ ցաւ պատճա-
ռեց իր սրտին:

Ապպաս՝ առողջ ու քաջառողջ՝ քնացած ժամա-
նակը սպաննուեցաւ իր մասնաւոր թիկնապահներու
կարգէն երկու Մամլուքներէ՝ որք խեղդամահ ըրած
էին զինք իր անկողնին մէջ՝ վարձուած ու գործիք
եղած ուրիշներու վրէժխնդրութեան:

Եղեռնագործները չգտնուեցան բնաւ:

Սոյիտ, Մեհմէտ Ալի որդի, հետեւաբար եղ-
բայր Իպրահիմի և հօրեղբայր Ապպասի՝ երկդադու-
նութեան իրաւունքով յաջորդեց այս վերջինին:

Սրամիտ, չէնչող ու բարի իշխան մըն էր այն,
այլ թեթեւ՝ սին ու շռայլ, զուրկ դադալաւոր-
ներու շարակապութենէ, մէկ խօսքով կենդանի հա-
կապակերը Ապպասի: Յայտնի է թէ իր օրով ամէն
բան պիտի փոխուէր ևս իրօք ալ փոխուեցաւ:

Բնականապէս Վիէննայի ու Պէսլինի գործակա-
լութիւնները ջնջուեցան իսկոյն. չէր կարելի պատ-
շաճապէս պահել Ապպասէ հաստատուած այս կէս-
դիւանագիտական պաշտօնները: Եւ սակայն սրբան
օգտակար ծառայութիւններ պիտի մատուցանէին
անոնք, սրբան լուրջ սուսեկութիւններ պիտի ըն-
ձեռէին Եգիպտոսի, զայն լաւագոյնս ճանչցնելով ու
գնահատել տալով:

Ուստի Նուպար և Սաաքել հրաման ստացան
Եգիպտոս վերադառնալու:

Երբ եկաւ հասաւ Նուպար՝ աչքերուն չէր հաւ-
տար, առջի Եգիպտոսը չէր ճանչնար ա՛լ: Թողած
էր զայն հանգարտ, ծանրախոհ, լաւկաց, ժիր,
այնպիսի իշխանի մը՝ թէպէտ փոքր ինչ խիստ՝ կա-
ռավարութեան տակ, որ ինքնին ծանրախոհ, լաւ-
կաց և զգօն էր ու միանգամայն խնայասէր:

Հիմակ Եգիպտոսը կը գտնէր բազմաոյղ, թե-
թեւօլիկ, բարձրագոյն, հաճոյից ու խրախճանու-
թեանց անձնատուր՝ որ բարեբարոյ, արթնամիտ ու
շռայլ իշխանի մը ետեւէն կ'երթար, իշխան մը որ
ինքզինք ցուցնել կը մտածէր միայն, չլացնել կը

վնասուէր, և սոսկ այն մտահոգութիւնն ունէր թէ իր պերճութեամբ ու առատածեւանութեամբ ինչ տպաւորութիւն պիտի ընէր իր հաւատալիներու և անդրձովեայ տէրութիւններու վրայ:

Գրեթէ ըստ եւրոպականին կրթութեամբ, փայլուն՝ թէպէտ հարեանցի քաղաքակրթութեան մը չպարտով, Եւրոպայիներէ չբխողատուեցաւ՝ Եգիպտոսի և իր պալատին դռները լա՛յն մը բանալով անոնց առջև: Ամէնքը մտաք ունէին հոն, ու փոխարքային սիրականը ըլլալու համար կը բռնէր ունենալ սրամտութիւն, չաղփաղիանք ու զուարճալի բանասցայտեր (saillies): Ինքն ալ խիստ սրամիտ՝ համծարեղ խօսքի մը համար պատրաստ էր տալ միջոններ:

Այս կերպով իր իշխանութեան սկիզբները խրախոնաց երկիր մ'եղաւ Եգիպտոս, ուր բազմալորէն դիրներու հոյ մը լեցուեցաւ Եւրոպայի ամէն անկիւններէն եկած՝ և ահաղին հարստութեան մը տիրանալով քիչ ժամանակի մէջ:

Անոնցմէ մէկը միայն յիշելու համար՝ ո՛վ չէ լըսած անունը հետեւեալ ու վատատոհմ այն գաւառացիին՝ լաւ մարդ ըստ ինքեան, պատրաստակամ և պարկեշտ՝ իր ձեւովը, որ իր գունդիկ խեղկատակութիւններով Փոխարքան ծրուակեցնելու ու զուարճացնելու միակ արժանիքովը քանի մը տարի բաղարձակ իշխանութիւն մը վարեց Եգիպտոսի մէջ: ⁽¹⁾

(1) Այդ նշմարաւոր արտակարգ անձին արկածներն ու յեղականութիւնները (vicissitudes) ներշնչեցին Ալֆօնս Տօսէն իր անենե շահեկան վեպերէ մին՝ **Նապապթ** յօրինելու. Նապապթ Սայիսի սիրեցեալն է բուն իսկ՝ ռոռ կ'ակնարկենք:

Ի տես այս ամէնուն՝ ո՛րքան մեծ եղած ըլլալ պէտք էր Նուպարի զդացած կակիծը: Ինչ տխուր խորհրդածութիւններ չէ ըրած և ինչ աղեկէզ մորմոքով չէ լեցուած իր հողին, մանաւանդ այն ժամանակները՝ որք կարճատեւ եղան բարեբաղդաբար՝ ուր կանխակալ ոգւով հեռացուած՝ մէկդի թողուած՝ անկարող էր որեւէ կերպով թուաբ դնել այս բոլոր անկարգութեանց՝ որք Եգիպտոսը կործանման կ'առաջնորդէին: Սրտէն արիւն կ'երթար և կը խորհէր վշտահար թէ Մեծն Մեհէմէտ Ալիի ոգին՝ հոն վերը՝ ներքնաբերդի Գմբէթին տակ՝ որ ապաստանն եղած էր իր արդէն մոռցուած դամբանին, անշուշտ կը քսամներ, կը սարսուէր զայրոյթէ:

Նուպար կը փախաւքէր անշուշտ եւրոպական տարրին մոծումը Եգիպտոսի մէջ. կը հասկնար թէ օգտակար էր այն ու կարեւոր, այլ Մեծն Մեհէմէտ Ալիի ուղած կերպովը կ'ուզէր: Այդ մեծ Փոխարքան էր առաջին անգամ Եւրոպայէն Եգիպտոս հրաւիրող ուսուցչապետը, վարժապետը, դիտնակներ, ճարտարագէտը, բժիշկը, վաճառականը, որ մեծարեց, պաշտպանեց, խրախուսեց զանոնք իրենց աշխատութեանցը մէջ, որ տեղացիին վրայ անոնց ազդեցութեան աւելնալուն նպաստեց, այլ առանց ինք կուրօրէն իյնալու այդ ազդեցութեան տակ, առանց իր իշխանութիւնը անոնց ձեռքը թող տալու, պահելով զիրենք հանապաղ իր հանձարեղ տնօրէնութեան և իր հզօր ձեռքին տիրապետութեան ներքև:

Այլ Նուպար չէր կրնար երկար ժամանակ իր հողուոյն ծանր եկող այդ անգործութեան մէջ մնալ

և խիղճն ալ չէր ներեր որ փուճ մորմոքներով
 ժամաւաճառ ըլլայ: Շուտով գործերու մէջ մանե-
 լու համար անուղղակի ճամբայ մը բռնեց նա: Գա-
 ղափար յղացաւ եգիպտական նաւարկութեան Լն-
 կերութիւն մը հաստատել՝ որու չողենաւերը Կար-
 միր Ծովու նաւահանգիստները պիտի հանդգտէին և
 միեւնոյն ժամանակ՝ Իզմիրի և Բիրէայի ճամբով՝
 ուղղակի երթեւեկ պիտի հաստատէին Աղեքսանդ-
 րիոյ ու Պօլսոյ մէջտեղ:

Սայիտ՝ որ գիտէր թէ ի՞նչ մարդ է Նուպար,
 միեւնոյն ժամանակ վախնալով որ փորձանք մը
 չբերէ իր գլուխը, առիթ կը վնասուէր թերեւս տէ-
 րութեան գործերուն մէջ խօթել զայն՝ առանց զին-
 քը վնասած ըլլալու: Ըսինք արդէն թէ անապարծ
 մէկն էր բնութեամբ:

Ուստի երբ Նուպար ծովային Լնկերութեան իր
 խորհուրդը առջեւը հանեց՝ ընդունեց զայն խան-
 դադին, ու միեւնոյն ժամանակ որոշեց որ այդ Լն-
 կերութիւնը կառավարական պիտի ըլլար ու տէրու-
 թեան մէկ նոր վարչութեան ճիւղը պիտի կազմէր:

Այդ Լնկերութեան կազմակերպութեան, փու-
 ժիտականութեանց և չրջափոխութեանց վրայ չժան-
 րանալով՝ բաւական պիտի համարինք յիշեցնել թէ
 առաջին արտայայտութիւնը ու որպէս թէ սաղմը
 եղաւ Խալիլիէ Լնկերութեան՝ որ երկար տարիներ
 պատուաւոր տեղ մը բռնեց նաւարկութեան Լն-
 կերութեանց մէջ և որ անկիլական բարգաւաճ Լն-
 կերութիւն մ'եղած է այսօր Khédivial Mail Line
 անունով: (1)

(1) Ձողունակ յիշելի քի Սայիտ փաշա Եգիպտոսէ ի

Շատ չանցած երկաթուղիներու ընդհանուր վար-
 չութիւնը ձեռք կ'առնէր Նուպար: Ժամանակ էր,
 քանզի հոն ևս կատարեալ անիշխանութիւն մը կը
 տիրէր: Օժիտախ ճշմարիտ ախոռ մ'աւելելու մաքրե-
 լու պէտք ունեցաւ մեծանուն Հայը: Թէ ի՞նչ մեծ
 անկարգութիւն կը տիրէր հոն՝ կարելի չէր երեւա-
 կայել: Հասոյք ըսուած բանը անձանօթ էր՝ ոչ մէկ
 տոմարի մէջ չերեւալով: «Ինձնէ գաւ՝ առեկնիւր skir
 եղած եմ, առեկնիւր կը հրաւայեմ երկաթուղիներուն»,
 կ'ըսէր Սայիտ, և իրաւունք ունէր: Ամէն մէկուն
 քմայքը կանոն եղած էր հոն: Նախ և յառաջ՝ ընդ-
 հանուր հիւպատոսները անձերնուն անարգանք մը
 պիտի սեպէին եթէ անցադին պահանջուէր իրենցմէ,
 և այս անվճարութիւնը՝ իրաւունք մը համարուած՝
 տարածուած էր չէթէ իրենց ընտանեաց բոլոր ան-
 դամներուն՝ ծառաներն ալ մէջը հաշուելով, այլ
 ամէն անոնց՝ որք հեռուէն կամ մօտէն որ և է կապ

Հնդկաստան վաճառանցը (transit) կազմակերպելու առե-
 կափափուկ պաշտօնն ալ յանձնեց Նուպարի՝ որ ի գլուխ
 աշայիսի նոր ու կարեւոր սպասարկութեան մը՝ պէսֆ ու-
 նեցաւ քանակցութեանց մտնելու անկիլական եւ ֆրանսա-
 կան Լնկերութիւններու հետ՝ որոնց ուղեւորները Եգիպտոսէ
 պիտի անցնէին, եւ Ադրիանօփոլիսէն դէպի Սիւեզ փոխադ-
 րութեան միջոցները հաշքայքելու: Հարկ էր Սիւեզէ միջեւ
 Գահիթէ երկաթուղին ընկնելը փութով՝ քիպէս մեծ առ-
 գելներ կային իր առջեւ: Բողին բնութիւնը, ջուրի սա-
 կաւորիւնը եւ պարեմաւորման դժուարութիւնները: Զեռ-
 նարկն այնքան խելոյ ու կոռոյով յառաջ տարուեցաւ՝ որ
 ի՞նչ աւեճեմ երկաթուղին կազմ ու պատասխան էր, ու վաճա-
 րանքի կազմակերպութիւնը կատարեալ: Այս փաշայուն գոր-
 ծողութեան եւս սակայն՝ երես ինկած՝ տարի մ'անպաշտօն
 մնաց Նուպար:

մը՝ առնչութիւն մ'ունէին Հիւսսատոսարաններուն հետ : Եւրոպացիք ընդհանրապէս կը վճարէին, այլ ակամայ, ու տեսակ մը սիրուն պարզութեամբ կը կարծէին թէ չնորհ մ'ըրած կ'ըլլան տէրութեան՝ անոր վակօններուն մէջ ճամբորդելով : Երկաթուղ-ւոյ պաշտօնականներուն մէկ մեծ մասը Եւրոպացիներ էին, որոնց կարելի չէր գալիլ, տուգանքի ենթարկել կամ ամենադոյզն դիտողութիւն մ'ընել՝ առանց պաշտօնակցին պատկանած Հիւսսատոսարանին նախապէս տեղեկագրելու : Եթէ ոչ՝ վտանգ կար դիւանագիտական միջադէպ մը յարուցանելու : Նուապարի պէս մէկը միայն կարող էր կարգ կանոն հաստատել զեղծումի ու անկարգութեան այսպիսի քաոսի մը մէջ :

Ասոր այսպէս ըլլալը քաջ գիտէր Սայիտ, և երբ ընթերականերէն մէկը զարմանք կը յայտնէր Փոխարքային՝ «Ահ, դոչեց այս-վերջինը խնդալով, չեմ գիտեր թե ի՞նչ կ'անակոր ջորի մը հանած եմ իրեանց դիւանց . պիտի տեսնեմ թե անոնց ամեկունն քեզէ-րը պիտի կոտորէ եւ կ'աւ ամեկն ալ պիտի վռնէ, ու ես ալ պիտի ազատիմ անոնց ձեռքէն :»

Ջորի բառը չնորհքով բառ մը չէր, այլ վիրաւո-րիչ բան մը չունէր այն՝ Փոխարքայի բերնին մէջ՝ որ այս կերպով և փոքր ինչ գուգանորէն կը յայտ-նէր այն սքանչացումը՝ զոր ունէր Նուսպարի բնու-թեան խորքը գտնուող յամաւկոտ կորովի մասին : Ինչպէս սովորաբար մեղ մամնէ աւելի պակասած մէկ յատկութիւնը մէկու մը վրայ տեսած ատեննիս կ'ըզ-մայլինք վրան, այսպէս ալ Սայիտ՝ յեղեղուկ ու տկար — երեսը չբռնող մարդ — որ բանի մը չէ ը-

սել չէր կարող, Նուսպարի հոժիւր և առնական հաս-տատամտութեան վրայ կ'զմայլէր, յատկութիւն որով նա ինքզինք իբր այնպիսի տէր մը ճանչցնել կուտար ամէնուն որու զիմադրել կարելի չէր :

Այս հաստատամտութիւնը շատ չանցած պար-զուեցաւ երբ տեսակ մը գործադուլ յայտնուեցաւ մեքենորդներու կողմէ — գրեթէ ամէնքը Եւրոպա-ցի, — քանզի այն ժամանակները ոչ մէկը կրնար մտքէն անցընել թէ հնարին բլլար ուղեւորներու կա-ռատորմի մը ղեկավարութիւնը տեղացիի մը յանձ-նել, պարագայ՝ որ ընդհանուր հիւսպատոններու միջամտութեան առիթ պիտի տար անվրէպ : Նու-սպար՝ առանց բնաւ հոգ ընելու՝ արագ ու աղքու-անօրէնութիւններ բրաւ . բոլոր անկարգապահները հանեց պաշտօնէ . կարգ մ'արաք մեքենավարներ ժողվեց գլուխը՝ որոնց կարողութեանը վստահ էր, ու բողոքներու ականջ չկոխելով՝ անոնց յանձնեց ուղեւորներու կառատորմերը : Անդուլ հսկողու-թեամբ ու անխնձ գործունէութեամբ հոգ տարաւ երթեւեկի կանոնաւորութեան և հանրային սպա-հովութեան, և այս կերպով մեծ արդիւնք մը ձեռք բերաւ, այն է սպայուցանել թէ որ և է գործի տ-նատակ չէ՝ տեղացին, ինչպէս կը կարծուէր, և թէ — Եւրոպական տարրը — թէպէտ իրմէ օգտակար ճանչցուած՝ այլ սակայն այն աստիճան անհրաժեշտ չէր որ հարկ ըլլար խոնարհիլ անոր շարունակաբար աճեցուն պահանջկոտութեանց առջև :

Այս առաջին կորովն ու ուժգնութիւնը ա-մէնքը զգաստացուց . բանիթողեանները և կան մէկիկ մէկիկ ներում և պաշտօնի վերահաստատում խընդ-

բել, ընդհանուր Հիւսկատոսք ալ երկաթուղիներու վարչութեան մէջ իրենց անարդարանալի միջամբտութիւններէն հրաժարեցան, ու առանց հետեւելու ընդունեցին իսկ անձնական մնայուն շրջադայութեան քարդ մը երկաթուղեայ դժին վրայ: Այս անուանական քարդը կը ջնջէր — բանը հշանակելու հարկ ալ մէջտեղ չմնալով — հին ղեղձական ճրիութիւնը՝ որմէ չատ մ'ուրիշներ կ'օգտուէին մինչեւ այն ժամանակ:

Նուպարի ձեռքով երկաթուղեայ վարչութիւնը չատ չանցած ամենէ կանոնաւորն ու ամենէ բարեկարգը եղաւ, ու մինչեւ այն ատեն անուր բան հասոյթ յառաջ բերաւ: Այլ որքան օգտակար ու փրկաւետ ալ ըլլար Նուպարի այդ վարչութեան գլուխը գտնուիլը, մեղք էր ստուգիլ որ այդպիսի պետական մարդու մը գործունէութիւնը երկար ժամանակ սահմանափակուած մնար այդ պաշտօնին մէջ:

Բարեբաղդաբար քիչ ատենէն թողուց զայն, թէպէտ ստոյգ է թէ պաշտօնադրկութեամբ ու կարճատեւ շնորհանկով մը: Ահա թէ ի՞նչ էր պատճառը:

Սայիտ թնդանօթ մը ընդունած էր Ֆրանսայէ, պղտի սիրուն թնդանօթ մը որ քանի մը չաբաթ իր ուրախութեան ու զուարճութեան առարկայ եղաւ: Գահիրէէ Աղեքսանդրիա փոխադրուելով հրամայած էր որ յիշեալ քաղաքը խրկուի հոգակաւոր թնդանօթը, ու այդ կարեւոր պաշտօնը երեք թիկնապահներու յանձնուեցաւ:

Ճամբան ատանց անհոգութեամբ թնդանօթը փո-

խադրող վակոնը սխալ ուղղութիւն մ'առաւ, ու նաւատորմը Աղեքսանդրիոյ կայարանը հասած կէտին՝ ուր փոխարքան եկած էր անձամբ իր թնդանօթը ընդունելու — հաստատուեցաւ թէ թնդանօթ չկար մէջտեղ:

Մտածեցէք թէ ո՞րքան մեծ եղաւ իր բարկութիւնն այս պատճառաւ: Իսկոյն պաշտօնէ հանեց Ընդհանուր Տնօրէնը՝ որ սակայն բանին մէջ յանցանք չունէր, և ահա Նուպար շնորհազուրկ եղած: Առանց հոգ ընելու՝ նա համակերպեցաւ դիւրութեամբ: Ատոր հակառակ ետքէն ցաւ զգաց Սալիտ, և միշտ Նուպարի լուրերը կը հարցնէր. ի՞նչ կ'ըսէր Նուպար, ի՞նչ կ'ընէր նա, թէ դժգոհ էր, թէ կը գանդատէր արդեօք:

Փոխարքային մտերիմները բանը հասկնալով իրեն բերին Նուպարը՝ որ ի բնէ մեծսիրտ՝ ինչէր պահած Փոխարքային դէմ և զոր կը սիրէր սատիկ իր բոլոր պակասութիւններովը մէկտեղ:

Նուպարի դայը տեսնելով՝ իր գոհունակութիւնը չկրցաւ ծածկել Սայիտ. «*խոստիսնէ՛*, գոչեց, քե յանցաւոր էիր, հետեւապէս եւ արժանի շնորհս կորսնցնեղու:»

— Այդպիսի բան մը չեմ խոստիսնիւր ես, Տեր Փոխարքայ, պատասխանեց Նուպար զուարթօրէն, փակի ես յանցանք չունիմ՝ երբ այն երեք արտշնորհ որոնց Ձեր Բարձրապատիւութիւնն իր քննաւորը յանձնած էր, հաւքան լոռոցան զայն՝ շաւքանեան շաշիկ կոնծած ըլլալուն:

— Յանցաւոր ես, պատասխանեց Փոխարքան ծիծաղելով, ակնոց արտշնորհ ըլլալը զիսնալով՝ պի՛տի էիր հսկել, ակնոց վրայ:

—Գործս պիտի մեծնար սասիկ ու չպիտի կրնայի հասնիլ երե հարկ ըրար հսկողութեան քակ առ-
նուշ . . .

—Շուրջս զսնուս թոյր ապուշները, այնպէս չե՞
ընդմիջեց Սայիտ մեծ քահնով, իր բանացայտքէն
ու խօսակցութեան առած դարձուածքէն զուար-
ճացած սաստիկ՝ ու տեսնելով թէ իր առաջին թիկ-
նապահը սրահէն ներս կը մտնէր նոյն միջոցին՝

—Ա՛ն սար շուտով աւ նռապար, պոռաց, վստն
զի երե քիչ մը աւելն եւս հոսմնայ, պիտի եղի ա-
պացուցանէ ինձ թե ե՛ս եւ յանգաւորը եւ թե պիտի
ե ներս իսկորեւ իրմէ:

Վեհապետ մը չէր կրնար ասկէ աւելի փափուկ
վարմունք ունենալ: Նուպար համբուրեց բարեւիրտ
փոխարքային ձեռքը՝ զոր սա կը մատուցանէր ա-
նոր սիրալիր, և հաշտութիւնը կատարուած էր:

Ե.

Նորէն չնոր՝ գտած՝ Նուպար Երկաթուղեաց
Վարչութեան ղեկը ձեռք չառաւ նորէն՝ որուն այլ
եւս անհրաժեշտ ալ չէր. այնպիսի մղում մը տուած
էր անոր՝ որ առանց իր ուղղակի և անմիջական
հսկողութեան կրնար ինքնին քալել ու յառաջանալ:

Որոշ պաշտօն մը չստանձնեց նա, այլ առանց
պաշտօնական յատուկ դիրք մ'ունենալու՝ ալ հի-
մայ մէկ կողմ չմնաց՝ ինչպէս Սայիտի իշխանութեան
առաջին ժամանակները:

Սա զգոնացած՝ կ'սկսէր ա՛լ յոգնութիւն զգալ,
և առանց դրամի պահասութենէ նեղուելու՝ չունէր
սակայն այն դէզադէզ գանձերը՝ որոնցմով լեցու-
ցած էր Ապպաս տէրութեան արկղերը: Հիմա Սայիտ
արկղերուն յատակը կը տեսնէր, և այդ վիճակին
մէջ կը դառնար դէպ ի այն մարդը՝ որուն իր միակ
բարի խորհրդատուն ըլլալը կ'զգար:

Սիրալիր անկեղծ ընտանութիւն մը հաստատ-
ուեցաւ փոխարքայի ու Նուպարի միջև. հիմայ
Սայիտ իր բոլոր մտածումները՝ բոլոր դիտումները
կը հաղորդէր Նուպարի, դիմելով ստեպ անոր խոր-
հուրդներուն. ինչո՞ւ միշտ դիմած չըլլար այդ մեծ
Հայու խորհուրդներուն. որքան սխալներ չպիտի
գործուէին, որքան անօգուտ ծախքերու առջին
առնուած պիտի ըլլար, որքան անարդարանալի և
անարդար տուգանքներու տեղի չպիտի մնար:

Ա՛խ, այն տուգանքները. ոսկեղէն դա՛րն էր
տուգանքներու: Ամէն բան պատճառ կամ պատ-
ճառանք կ'ըլլար տուգանքի: Ընթացիկ միջոցն էր
այն, ամենէն հեշտ ու ամենէն արագ միջոցը հա-
րուստնալու:

Թախանձանքներով՝ ստիպիչ դիմումներով՝
խաբկանքներով եւ ճարտար հնարքներով որ եւ է
ապսպրանքի մը չնորհը ձեռք կը բերէին՝ յայտնի է
թէ տարապայման գներ պահանջելով. յետոյ զըժ-
ուարութիւններ կը յարուցանէին, վէճերու առիթ-
ներ կուտային, դատի կամ դիւանագիտական մի-
ջամտութեան սպանալիքներ կ'ընէին. մաքառելէ
յոգնած՝ դաշնագիրն է կը ջնջուէր . . . տուգանքի
ուժով, և խաղը խաղացուած էր:

Ո՛ր չնորհադաշինքներ (capitulation), ի՞նչ զեղծորմներ, ի՞նչ անիրաւութիւններ չեն գործուած ձեր անունով :

Կ'ըսուէր միշտ թէ Շնորհադաշանց թշնամի էր Նուպար : Սայիտի իշխանութեան ժամանակ անոնց անունով եղած ցաւալի մեքենայութեանց ի տես՝ կարելի՞ բան էր թշնամի չըլլալ այդ հին դաշինքներու : Շնորհադաշանց թշնամի չէր Նուպար, այլ անոնց կեղծ ու զեղծ կիրաւութեան, անոնց ստացած կեղեքիչ չափազանց ընդարձակման : Ինք պետական բանիբուն մարդ՝ Արեւելքը լաւ ճանչցող՝ չէ թէ պարզապէս անոնց խափանումը կը խնդրէր ու կը փափաքէր, այլ անոնց վերաքննութիւնը ու բարեկարգումը կ'ուզէր, այնպէս դատելով — և բանն անփխտելի էր — թէ անոնց հին անձուկ և և առիւծաբաժին (léonin) պայմանները ա՛լ յարմար չէին գար գէթ Եգիպտոսի :

Գանձն ու ժառապառ ձգող տուգանքներու այդ համաճարակը մասնաւորներէ հասած էր հիւպատոսներու, և՛ հիւպատոսներէ ետք՝ եւրոպական կառավարութեանց՝ որք չափազանց ներողամիտ հաւատ մը կ'ընծայէին իրենց ներկայացուցիչներու սեղեկագիրներուն : Խեղճ Փոխարքային մզձաւանջն էր այն ու սարսափը : Զուարճալի պատմութիւն մը լաւ կը յայտնէ իր հոգւոյն վիճակն այդ ժամանակներու մէջ, և կը յայտնէ թէ ամենէ տաղտուկ պաշտօններու մէջ իսկ անվիճար կը պահէր նա իր աշխոյժ ու սրամիտ պատրաստաբանութիւնը :

Օր մը, Ռաս-էլ-Դէնի իր պալատին մէջ ընդհանուր հիւպատոսի մ'այցը կ'ընդունէր՝ որ ինչ ինչ

պահանջանքներ ընել եկած էր բնականապէս : Ամառ էր, բոլոր պատուհանները բաց էին, ու ծովու զովաշունչ հովն անարգել ներս կը մտնէր սրահէն : Խօսակցութեան միջոցին հիւպատոսը փռագտաց . քիչ մը վերջ՝ նոր փռագտութեամբ, յետոյ երրորդ մը : Այն ատեն Փոխարքան ծնեցաւ և հիւպատոսին գլխարկն առնելով անոր ծունկերուն վրայէն՝ ըսաւ .

«Դրե՛ք գլխարկիդ, տառապանքս, դրե՛ք գլխարկիդ Աստուծոյ փառքին, քանի որ ես հարաւորս չ'աւանդիմ ալ միջոցին, ձեր կառավարութիւնը պիտի եղիւնոր տուգանք մը պահանջեմ ինձմէ :»

Հիւպատոսը գլխարկը չէր աւ, այլ շատ խնդաց այդ սրամիտ երգիծանքէն՝ որ պարզուկ ու զուարճալի ձեւով մը կ'եպերէր Եւրոպացւոց այն ժամանակներն ըրած անորակելի պահանջանքները :

«Աղեփասնորիդ փողոցները շրջապարթեան երսձ միջոցիս, կ'ըսէր դարձեալ Սայիտ, կը փախկան որ միս Եւրոպացիի մը երեսը ծուռ ճնայի, քանի որ պարսպաւս ե տուգանք :»

Հասաւ ժամանակ մ'որ Սայիտ այցարկուններէ ու ամէն տեսակ գլխու ցաւերէ ազատելու համար՝ անապատը քաշուեցաւ՝ ամէն հաղորդակցութենէ հեռու, և զգուշութիւնները կատարեալ ընելու համար հրաման իսկ հանց որ Երկաթուղիի երթեւեկը դադրեցնեն այդ կողմերը . . . :

Հոգերէ ու տաղտուկներէ զերծ մնալու համար կը սիրէր նա այս տեսակ արշաւներ : Իշխանութեանը առաջին ժամանակներն այսպիսի արշաւ մ'ալ Սուտանի կողմն ըրաւ, այլ պատերազմական դիտում ունէր այդ արշաւը՝ որ զինուորական պաշտ

մ'էր քանի մը հրացանաձգութեամբ ու թնդանօթի քանի մ'անվաս հարուածներով :

Եթէ այդ արշաւին վրայ կը խօսինք՝ պատճառն ա՛յն է որ ատոր միջոցին՝ երկու կարեւոր եղելութիւններ տեղի ունեցան, որու առաջինն էր Նուպարի եղբօր՝ Առաքել պէյի Սուլտանի ընդհանուր կառավարիչ անուանուիլը :

Բրիտանեայ մը նահանգի մ'ընդհանուր կառավարիչ անուանուի, ասանկ բան մը պատահած՝ տեսնուած չէր երբէք, թէպէտ Եգիպտոսի մահմետական բնակչութիւնը այդ ժամանակներն անգամ՝ համեմատաբար խօսելով՝ մոլեռանդ չըլլար : Ապրտամբութիւն մը ծագեցաւ սակայն չեմ յիշեր ո՞ր հզօր ցեղապետին դրդումով :

Առաքելի լուր եկաւ թէ ապստամբք՝ սպառազէն յառաջ կուգային մեծ բազմութեամբ և թէ նահանգային կառավարութեան կեդրոնէն մէկ օրուան ճամբայ միայն հեռուն կը գտնուէին :

Պլուտարքոսի դիւցազուններու հոյակապ գործերը յիշեցնող մեծագիւթեամբ՝ վեհ ու քաջարի որոշում մ'ըրաւ Առաքել : Զի հեծաւ անդէն, և մէկ ծառայ մը միայն հետն առած, որ անդէն էր նոյնպէս, ապստամբներուն առջեւը վազեց, ու անապատին մէջ օրուան մը գնացքէ ետք՝ մթնկոխին ապստամբներուն բանակավայրը տեսաւ քանի մը հարիւր մղոն հեռուն : Զորս-հինգ հազար հոգի ըլլալ պէտք էին անոնք : Իր մօտենալը իմացան, ճանչցան զինքը և ցեղապետը բազմաթիւ զօրքերով իր դիմաց վազեց՝ ընդհանուր կառավարիչն իր առջեւ առանձին և անդէն տեսնելուն զարմացած, հիացած :

— Դուն ես, ըսաւ Առաքել՝ մօտեցած պահուն, բոլոր այս զօրերուն հրահասարը :

— Այո՛, ես, ինչ կ'ուզես :

— Ինչացայ թէ բանակի մը գլուխն անցեր ես Նորին Բարձրապետութեան՝ մեր ամենուս տիրոջը զինուորներուն դէմ պատերազմելու համար : Կ'ուզեմ հարցնել քեզ թէ ինչ պատահաւ այսպիսի ծանուկը յիշու մեղապարտ որոշում մ'ըրած ես : Փոխարկային ու անոր իշխանութեան դէմ և ապստամբութեան կամ միայն ինծի դէմ՝ փրսոնեայ ըլլալու պատահաւ : Եթէ մի միայն ինծի դէմ՝ եւ այդ վերջին շարժախիթով ե՛ս անս, քո ձեռքիդ մէջն եմ, ի՛նչ որ կ'ուզես քե՛զ ինձ, այդ չեմ ուզեր որ ինծի համար Փոխարկային հաւասարիմ հպատակներուն արիւնք թափուի :

Շէխը ապշեցաւ մնաց : Այս մեծանշանութիւնը և պարզ եղանակը՝ որով կը յայտնուէր այն, հիացմամբ ու զիջով լեցուցին իր հնակոշտ (fruste) հոգին . նա յաղթահարուած էր արդէն, և իսկոյն վար իջնելով ձիէն՝ յառաջացաւ դէպ ի Առաքել պէյ, ու ամենախորին յարգանք բարեւելով զայն ու ձեռքը պագնելով,

— Յանգաւոր եմ, ըսաւ, կը զոյաւ ըրածիս, հաւաստ անկեղծութեանս, թէ՛ ես ու թէ իմ մարդերս քո ամենահաւաստիւր ծառաներդ պիտի ըլլան :

Գրեթէ յաղթանակաւ, ապստամբներու բանակը իբր պատուոյ անձնապահներ իր շուրջն ունենալով՝ երկրորդ օրը իր պաշտօնական կայանը կը դառնար Առաքել Նուպար :

Իր այս վեհ ընթացքով բոլոր բնակչութեան

սէրը, հիացումն ու մեծարանքը գրաւեց նա: Կուսակալ մը երբէք իրեն չափ յարգանք ու հնազանդութիւն տեսած չէ՛: Իր անկաշառ ուղղամտութեան պատճառաւ Արդարաւոր մականունը կուտային իրեն, մականունն՝ որ պաշտօնական կերպով կցուեցաւ իր անունն, և մինչև այսօր՝ Սուտանի իրերայաջորդ կուսակալներու ցանկին մէջ նշանակուած կը տեսնուի՝ Առաջի Նուպար Արդարաւոր: Գեղեցիկ մականունն եղբօրը համար այնպիսի մարդու մը՝ որ իր կառավարչական յղացումներուն հիմն ու խորիւսն ըրած է Արդարութիւնը, և որ համարած է զայն իբր լաւագոյն գործիքը կառավարելու:

Սյս մանրավէպը մեր նիւթէն դուրս հանեց զմեզ, այլ գործը կ'արժէր, կարծենք, յիշել ու կը ցուցնէ թէ Առաքել՝ եթէ չունէր Նուպարի հանձարը՝ եղբայր մ'էր արժանաւոր և թէ նպաստած է անոր կրած անուան տալու մեծարանքի այն փառապատկը՝ որով շրջապատուած է այն եգիպտոսի մէջ:

Սուտանի արչաւանքին հետ կապակցութիւն ունեցող միւս եղելութիւնը Սուէդի Զրանքին շինութեան կը պատկանի:

Ֆերտինան աը Լեւէքս՝ որ այն ատեն եգիպտոս կը գտնուէր՝ փոխարքային մտերիմն եղած՝ ընկերացած էր անոր այդ զինուորական արչաւին մէջ, ու ճամբան իր համոզիչ լեզուանութեամբ երկարօրէն պարզած բացատրած՝ իր վիթխարի խորհուրդը՝ որու գործադրութիւնը մեծ փառք մը պիտի բերէր իր անունն:

Գահիրէ դառնալնուն՝ աւելի լուրջ ու շարունակական կերպով վերսկսան բանակցութիւնք, և գործը սկզբամբ ընդունուեցաւ վերջնականապէս:

Ըսողներ եղան թէ Նուպար իբր թէ հակառակ եղած ըլլար Սուէդի Զրանքին: Խօսքը՝ այսպէս չոր կերպով բանաձեւուած՝ սխալ էր բոլորովին: Շատ մեծ էր Նուպարի հանձարը՝ որպէս զի կանխակալ ոգիով հակառակ ըլլար այնպիսի հոյակապ գործի մը՝ որմէ բոլոր տիեզերք պիտի օգտուէր: Նա գիտէր թէ հին ատեններ երկու-երեք անգամ կարմիր ծովու Միջերկրականի հետ միացումը յղացուած էր ու ծրագրուած: Գիտէր նաև թէ Պօնաբարդ ալ՝ զբաղած էր այդ խորհուրդով և ուսումնասիրել տուած զայն, ու շատ լաւ կը հասկնար թէ ուշ կամ կանուխ՝ այս կամ այն կերպով՝ այդ Զրանքը պիտի բացուէր ի մեծ շահ բոլոր աշխարհի առեւտրական գործառնութեանց: Ինչպէս ուրեմն կրնար կանխակալ ոգիով հակառակիլ Փոխարքային հաւանութեան նկմարկուած այդ մեծ առաջարկի: Հաւանական է թէ իր խոհուն մտքի ընդարձակ հեռատեսութեամբ՝ կրնայ այն երկիւղն ունեցած ըլլալ որ երկու ծովերու միջև այդ Զրանքը՝ նոր ուղի մը երկու աշխարհներու միջև՝ եւրոպայի անշանքներն ալ աւելի չարժարծէ եգիպտոսի վրայ, և թէ այսպիսի իրաւացի կասկած մը խռոված ըլլայ մերթ ընդ մերթ եգիպտացի պետական մարդու իր հոգին. այլ այդ ըսել չէ թէ փոքր ինչ վրդովուն իր մտածումներն բացորոշ ու արմատական ընդդիմութեան մը համազօր եղած ըլլային այն ժամանակները:

Այս խնդրոյն վրայ Նուպարի մտածման ու կարծիքի մասին որ և է տարակոյս չենք կրնար ունենալ, և ետքէն՝ Իսմայիլի իշխանութեան ժամանակ՝ Սուէդի Ջրանցքի վերաբերեալ բանակցութեանց տուած դարձուածքը բացայայտ կը ցուցնեն թէ ի՞նչ պիտի ուզէր կամ կ'ուզէր եգիպտացի պետական մեծ մարդը:

Նա կ'ուզէր ու ամէն ճիգ թափեց որ այդ գործը եղածէն քիչ մ'աւելի եգիպտական ու Եգիպտոսի քիչ մ'աւելի շահաւոր ընծայուէր: Նա կը մտածէր որ Եգիպտական հողի վրայ գործադրուած, եւ գիպտական կառավարութենէ անթիւ դիւրութիւններ ու առատաձեռնութիւններ վայելած և եգիպտական շատ մը դրամով գործադրուած այդ ձեռնարկը պէտք էր՝ ամէն իրաւունքով և ամէն տրամաբանութեամբ՝ ինչ ինչ շահեր ու առաւելութիւններ ընծայէր Եգիպտոսի ու Եգիպտացունց:

Դէպի այս նպատակս ա՛նա ձգտած են իր բոլոր ճիգերը, և ճիշդ այդ նպատակին համեմուտ համար ատեն ատեն բռնեց խիզախող դիրք մը՝ որ սխալմամբ և յանիրաւի՝ ամբաստանուեցաւ իբր թշնամական, քանզի որ և է ձեռնարկէ մը յառաջ գալիք զեղծումներն արդիւնէ աշխատելը՝ նոյն իսկ ձեռնարկին հակառակ ըլլալ ըսել չէ՝ բնաւ:

Եւ ի՞նչ հարկ պնդել այս կէտի վրայ: Այդ բանակցութիւններու միջոցին՝ ուր բովանդակ Փրանսա՝ Ջրանցքին բաժնետէր՝ Նուպարի դէմ ելած էր, ուր կիրքերը զրգուութեան գաղաթնակէտն հասած էին և որու հետեւութեամբ Եգիպտացի բանագնացը ամենէն բուռն յարձակումներու և ամենէն

զրպարտիչ թշնամանքներու նշաւակ եղաւ շարունակ, գաղտնիք մը չէ՝ բնաւ թէ նոյն իսկ Նարզէոն Գ. Ջրանցքի ջերմ կուսակից, նոյն իսկ դուքս տը Մօռնի՝ բանակցութիւնները գլուխ հանելու համար լիազօր ներկայացուցիչը Կայսեր, միաբերան պաշտպանեցին Նուպարը, և բարձրաբարբառ վկաներն եղան անոր ուղղամտութեան, հաւատարմութեան եւ Եգիպտոսի շահերու պաշտպանութեան մէջ ցոյց տուած իմաստուն չափաւորութեան: Յետոյ՝ հասարակաց ողջմտութիւնը ու խիղճն քամահրեցին այն ժամանակի անիրաւ ամբաստանութիւններն, ինչպէս նաեւ Ջրանցքի շինութեան թշնամի ըլլալուն մեղադրանքը՝ որով իր շարախօսները—և ո՞ր մեծ մարդը իր չարախօսները չէ ունեցած—ուզեցին անոր փառքն աղարտել:

Պատմուած այդ մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ Կայսեր ու իր կառավարութեան կողմէ Պատուոյ Լէգէոնի հրամանատարութեան Խաչը շնորհուիլը իրեն՝ պերճախօս պատասխանը եղաւ Նուպարի թշնամեաց չարակամ սքօղառութեանց (insinuation):

1863ին Սայիտ Եւրոպա գնաց Փրանսայի ու Անգլիոյ արքունեաց պաշտօնական այց մը տալու: Մեծ ընդունելութիւն գտաւ Բարիզի մէջ, իսկ Լոնտրա աւելի ցուրտ ասպնջականութիւն մը ցուցուց: Նուպար ուզեկից եղած էր Սայիտի, և այս ճամբորդութեան առթիւ յարաբերութիւններ հաստատեց Փրանսայի և Անգլիոյ այն ժամանակի ամենէն նշանաւոր մարդոց հետ՝ որոնց մեծ մասէն ծանօթ էր արդէն ու մեծապէս գնահատուած: Այն պատիւը զոր վայելեց կառավարական ու քաղա-

քական չըջանալներու մէջ թերեւս ամէնէն աւելի այդ ժամանակէն կը սկսի ու հետզհետէ աւելնալով՝ Նուպար եղաւ այն մեծ մարդը գերահօր՝ որու մտիկ կ'ընէին ամէն կողմէ, ու խորհուրդ կը հարցնէին յարգանքով:

Եգիպտոս դառնալէ քիչ ետք կը մեռնէր Սայիտ Աղեքսանդրիոյ մէջ, և հազիւ մեռած՝ կը մոռցուէր ամենէն: Իր կենդանութեանը արդէն սկսած էր մոռցուիլ, և իր ընթերակներու աչքը դարձած էր արդէն դէպի նորածագ աստղը՝ Իսմայիլ իշխանը, որդի Իպրահիմի՝ որ երիցազունութեան իրաւունքով փոխարքայական գահը պիտի բարձրանար:

Իսմայիլի իշխանութեան ժամանակ կատարուած մեծամեծ գործողութիւնները պատմել աւելորդ կը թուի մեզ, քանզի ամէնու մտքին մէջ են: Սաչափը ըսե՛նք միայն թէ Իսմայիլի ժամանակ միշտ առաջին դիրքը բռնած էր Նուպար և ուղղակի խառնուած՝ Եգիպտոսի պատմութեան մասնաւորապէս կարեւոր այդ շրջանին ամէն դէպքերուն մէջ:

Հոս տեղն է կրկնել ու հաստատելու թէ ամենամեծ մասամբ՝ եթէ ոչ բոլորովին՝ իրեն վերագրելի են կատարուած ամէն բարեօք գործերը, և թէ՛ եթէ չկրցաւ նա միշտ եղած չարիքն արգիլել՝ չեղածն արգիլող նա՛ եղած է միշտ:

Իր յատուկ ու սեփական գործերն են 1866ի Հրովարտակը, ինչպէս նաև 1867ի Հրովարտակը՝ որոնք կազմեցին և վերջնականապէս հիմնեցին Եգիպտոսի բացարձակ ինքնավարութիւնը՝ միեւնոյն ժամանակ Խալիփ (*) տիտղոս տալով փոխարքային

(*) Խալիփ նուազական մ'է ու ամանց մը Պար-

և հօրէ որդի ուղղակի ժառանգութեան իրաւունք: Իր յատուկ ու սեփական գործն է վերջապէս, աւմենէ մեծ ու ամենէ փառաւոր գործը, Ատեաննուրու հռչակաւոր Բարեկարգումը՝ ինչպէս նաև անոնց կազմումը՝ որք Եգիպտոսի կերպարանափոխութեան երրորդ հանգրուանը կը նշանակեն: Ո՛րք պիտի ըլլայ չորրորդ հանգրուանը, և ո՞վ պիտի ըլլայ այն պետական մարդը՝ որ Եգիպտոսը պիտի հասցնէ այդ հանգրուանին: Ոչ ոք կրնայ գուշակել զայդ: Ինչ որ կրնայ ըսուիլ սակայն այս է թէ իւրաքանչիւր ազգ Նուպարի նման մարդիկ մէկ հատ մը միայն կրնայ հանել բազմաթիւ դարերու ընթացքին մէջ: Կ'երեւայ թէ այսպիսի մեծ մարդ մը առաջ բերելու համար թափած մեծ ճիգէն ետք երկար ժամանակ պէտք կ'ունենայ հանդէսելու:

Իսմայիլի իշխանութեան ատեն՝ առաջին անգամ առաջին պաշտօնէայ՝ այլ անուամբ՝ նախարարսիկ Սոսս՝ Աստուած՝ բառին, լայնադոյն իմաստով՝ Տէր, Իշխան:

Երբ Իսմայիլ յատուկ տիտղոս մը խնդրեց Սուլթանէն և զայն ձեռք բերելու համար Պոլիս խրկեց Նուպարը, չէ թէ Խալիփ՝ այլ Ազիզ տիտղոսը ընտրած էր, որ Աստուծոյ բազմաթիւ ստորագրիքներէն մին է, ու կը նշանակէ սիրեցեալ, քանզի Գուրանի մէջ ա՛յդ տիտղոսը տրուած է այն ժամանակի Եգիպտոսի իշխանին. Ազիզ-էլ-Մաւս: Այլ ըստ ուրում Սուլթանը Ապտ-իւլ-Ազիզ կը կոչուէր, այսինքն Գերի Սիրեցելոյն՝ կամ որ նոյնն է՝ Գերի Աստուծոյ, չուղեց հաւանիլ որ Փոխարքան Ազիզ անուանուէր և ինքը՝ Գերի Ազիզի: Այս փոքր ինչ սին նկատողութեամբ ուրիշ տիտղոս մը փնտռուելով՝ Խալիփ անունին որոշում տրուեցաւ:

րապետ եղաւ Նուպար . ամենէ յառաջ ի՛նքը ունեցաւ այդ տիտղոսը ու գործ դրաւ իրեն համար հաստատուած այդ բարձր պաշտօնը :

Խտիվ Թէվֆիքի իշխանութեան ատեն ալ երկար ժամանակ նախարարապետ եղաւ , ինչպէս նաև արդի Խտիվի օրով , մինչև որ լի տարիքով՝ փառքով ու պատուով՝ քաջուեցաւ ամէն պաշտօնէ՝ այլևս հանգիստ առնելու համար : Հանգիստ առնելու ալ ոչ թէ դատարկ մնալու համար , քանզի մինչև իր յետին շունչը անվթար պահեց իր գերազանցօրէն հզօր կարողութիւնները՝ ինչպէս նաև իր կորովն ու բեղմնաւոր գործունէութիւնը : Ատօնց հետ մէկտեղ անեղծ մնացած էին նաև իր զուարթութիւնն ու բարեբարոյութիւնը՝ վեհ հոգիներու սեփական ու բնորոշ յատկութիւններ :

Համբոյր , ներողամիտ և հիւրամիտ միշտ Ժպիտով ու գրեթէ միշտ նրբութեանը մէջ բարեացաւոր կամ կատակով նա կ'ընդունէր այցելուն : Այդ մեծ դէմքին մէկ գլխաւոր և ոչ նուազ սքանչելի կողմը՝ իր մեծ բարութիւնն էր՝ զոր չենք կրնար անյիշատակ թողուլ : Գերազանցօրէն բարեսիրտ էր նա , կարեկցող փոքրին , խոնարհին , աղքատին , մանաւանդ զթափրտ ու շռայլութեան երթալու աստիճան առատաձեռն :

Այդ առատաձեռնութիւնը եղիպտոսի մէջ առակ դարձած է ու ամենպէս մնացած մինչև ցայսօր : Իր ապարանքը մանողը մխիթարուած ու վեհանձնօրէն նպատաւորուած դուրս կ'ելլէր ամէն անգամ :

Ինչպէս իր ազնիւ հոգին վեհ զգացմանց , ինչ-

պէս իր բարձր իմացականութիւնը վեհ մտածմանց՝ նոյնպէս և իր ձեռքը բաց էր միշտ և ողորմութիւնը կը ցանէր ամէն կողմ : (*)

(*) Բարեյիշատակ Կարապետ Շահնազարեան՝ այդ գիտնական և ազգասէր վարդապետը՝ Նուպար փաշայի վեհանձն զգացմանց մօտէն գիտակ՝ իրեն կտակակատար կարգելով մեծանուն Հայը՝ կտակած էր ազգին իր իբր թէ հազար ոսկի արժող մատենադարանը , որպէսզի անոր արգիւնքով Հայ վարժարան մը կառուցուի : Վեհանձն կտակակատարէն կը խնդրուէր իր կողմէ լրացնել պակասած գումարը : Նուպար փաշա յարգեց բարենպաստակ այդ սրամիտ կտակը և 5000-6000 ոսկի ծախսելով հիմնեց և հասցրեց կապեց հայ վարժարանի մ'որ Շահնազար-Նուպարեան անուամբ բացուեցաւ Խասգիւղի մէջ , և այնքան անուանի աշակերտներ հասցուց ազգին քանի մը տարուան ընթացքին մէջ : Շահնազար-Նուպարեան վարժարանի Հոգաբարձութիւնը , թողուած հաստեթաբեր մեծագումար դրամագլուխը արժեցնելու համար , դնեց Ռումելիի արժեթուղթեր՝ որք իբր թէ հարիւրին 12 տոկոս պիտի բերէին , այլ յետոյ ամէն տոկոս դադրելով և այդ արժեթուղթերուն արժէքը բոլորովին կտրելով՝ յիշալ խոստմնալից դպրոցը պարտաւորեցաւ հանրային գանձուն սնանկութեան զոհ՝ փակել իր դռները : Շահնազարեան բաղմանմուտ վարդապետը Նուպար փաշայի առաջարկեց և անոր ծախքովը կրցաւ տըպագրել «Շար Հայ Պատմագրաց»ը , այդ բաղմահատոր ամենակարեւոր հրատարակութիւնն՝ որ Հայոց Պատմութեան համար այնքան նոր ու լուսաւոր էջեր պիտի բանար՝ ընդարձակօրէն լրացնելով որոշ դարաշրջանի մը թերի մասերը : Իր բարեգործութիւններով նշանաւոր Նուպար փաշա ամէն կողմի հայ համայնքներէ եղած բաղմաթիւ ու բազ-

հոգւոյն խաղաղ հանդարտութիւնը չվրդովուեցաւ
բնաւ : Խղճի որ և է խայթով չտանջուեցաւ նա իր
հանգստեան տարիներու մէջ . երջանիկ ծերութիւն
մ'ունեցաւ՝ սիրոյ և գութըգութրանոց առարկայ ու
ամենէ օրհնուած (*) :

Հանդարտօրէն կ'սպասէր իր մահուան՝ ինչպէս
մէկը՝ արեւախալ գեղեցիկ օր մը՝ կ'սպասէ երեւոյն
սուսնոց վախճանու անկէ, ինչպէս առանց
ալ փափաքելու : Նա գիտէր թէ իր յիշատակը՝ ան-
մոռանալի արդէն՝ պիտի շարունակուէր իր սրբւոյ՝
որու վրայ կը գտնէր մտաւոր իր բոլոր յատկու-
թիւնները, ու՝ թերեւս աւելի սաստիկ աստիճանով
մը՝ սրտի բոլոր յատկութիւնները : Կը խորհէր թէ
իր անունը զոր ընծայած էր անջնջանալի մի՞ծ ու անջնջան
մեծապանծ, չպիտի կորսուէր բնաւ, անվթար պի-
տի պահէր իր փառաւորութիւնը, և թէ իր թու-
ռերու ստուարաթիւ սերունդը պիտի յաւերժացնէր
զայն յաւէտ, դրօշակի մը նման բարձր ու կանգուն
բռնելով :

(*) Պ. Էմիլ Պերդրան ինչպէս կը մտնայ յիշել
մեծանուն Հայուն ու գործվագութ հօր կրած ամե-
նադառն կսկիծը իր խիստ սիրեցեալ աղջկան՝ Զիպսի
(Տիկին Տիգրան փաշա Ապրօ, Ժամանակ մը Արտա-
քին Գործոց պաշտօնեայ Եգիպտոսի, նա ևս վախ-
ճանեալ տարածամ մահուամբ) եղերական պարտ-
զաներու մէջ պատահած մահը որ անլուծելի
վէրք մ'եղած էր Նուպարի գղայուն սրտին : Գու-
րովագութ հայրն որ մասնաւոր տկարութիւն մ'ու-
նէր իր կրտսեր աղջկան վրայ, չէր կրնար երբեք
մոռնալ այդ դառնակսկիծ կորուստը՝ որու վիշտը
տեւեց մինչ ցմահ : Ծ. Թ.

Այս սխտիկ մտածումներու քաղցր թմբու-
թեան տակ անա՛ կը փակուէին իր աչքերը՝ առօր-
եայ հանգստի մէջ :

Օր մ'ալ՝ 1899 յունվար 13ին՝ վերջնականապէս
փակեց զանոնք ու մէյ մ'ալ չբացաւ : Յաւիտենա-
կան հանգիստը շնորհած էր իրեն Աստուած :

Պ. Էմիլ Պէրբրանի գործոյն մէջ երեւցած ինչ ինչ թերիները լրացնելու համար հարկ կը համարինք Վարբոյի ժամանակակիցաց յառաւանկէն հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնները քաղելով գնիկ հոս :

Իսմայիլ փաշա աթուրը նստելուն պէս՝ Նուպար (այն ժամանակները պէյ) պաշտօնն ստացաւ երթալ իր գահակալութիւնը ծանուցանել գերիշխան արքունեայ, և Կոստանդնուպոլսոյ մէջ բանակցիլ վաղուց տակախ մնացած ինչ ինչ խնդրոց վրայ, մասնաւորապէս Սուէզի պարանոյին բայման կանոնաւորումը : Եգիպտոսի պետական մարդն այնպիսի մեծ յաջողութեամբ իր պատգամաւորութիւնը զլուխ հանեց որ փաշայութեան աստիճանին համապատասխան աստիճան մը ստացաւ եգիպտական քաղաքային սպասարկութեան մէջ : Ետքէն Սուլթանը՝ Եգիպտոս կատարած ուղեւորութեանը միջոցին՝ չընորհեց անոր այդ տխուրը՝ որ այնքան դիւրութեամբ չի տրուիր քրիստոնեայ պաշտօնատարներու : Այդ ժամանակները Նուպար փաշայի պաշտօն յանձնուեցաւ Բարիզ երթալ, Փոխարքային և Զրանցքի Լ'նկերութեան միջեւ ծագած դժուարութիւններն

հարթելու համար, դժուարութիւններ՝ թէ՛ Լ'նկերութենէ պահանջուած եգիպտացի աշխատաւորներու թուոյն մասին և թէ ինչ ինչ նախնական չնորհումներու յետաուրիւն մասին՝ զոր Խաիլին ինք կը սահանջէր : Իր ճամբայ ելած ժամանակը անպաշտօն նախարար (ministre sans portefeuille) անուանուեցաւ : Նուպար փաշայի բնակութիւնն ի Բարիզ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ մէջտեղ դրանում շահերուն վրայ, ու երկար բանակցութիւններէ ու փոխադարձ՝ եթէ ոչ համադոր՝ զիջումներէ ետք, երկու կողմերը բարեկամական կարգադրութեան մը յանգեցան Նաբոլէոն Գ. ի իրաւարարութեան ներքի (1864) :

Հրովարտակներու խնդրին համար գեռ Պոլիս չգացած՝ Նուպար փաշա ժամանակ մը Հանրագումար Շինութեանց պաշտօնեայ եղաւ : Յատկապէս իրեն համար ստեղծուած այս պաշտօնին մէջ Եգիպտոսը վերակազմող ու կերպարանափոխ ընող մեծամեծ ձեռնարկներու զօրեղ մղում մը տալ կը սկսէր՝ երբ 1866ի վերջերը, Փոխարքան զինք արտաքին գործոց պաշտօնէութեան կոչելով՝ արտաքոյ կարգի պատգամաւորութեամբ մը Սուլթանին մօտ խրիկց : Այս ուղեւորութեան մէջ, Նուպար փաշա ձեռք ձգեց այն հրովարտակը՝ որ Խաիլի տխուրը կը չնորհէր իր տիրոջ (*), անոր իշխանութիւնը կ'ընդարձակէր ու եգիպտական կառավարութեան ինքնօրէնութիւնը կ'ամրապնդէր : Անկէ ետք Նուպար փաշա Եգիպտոսի անունով ու Դրան հաւանութեամբ

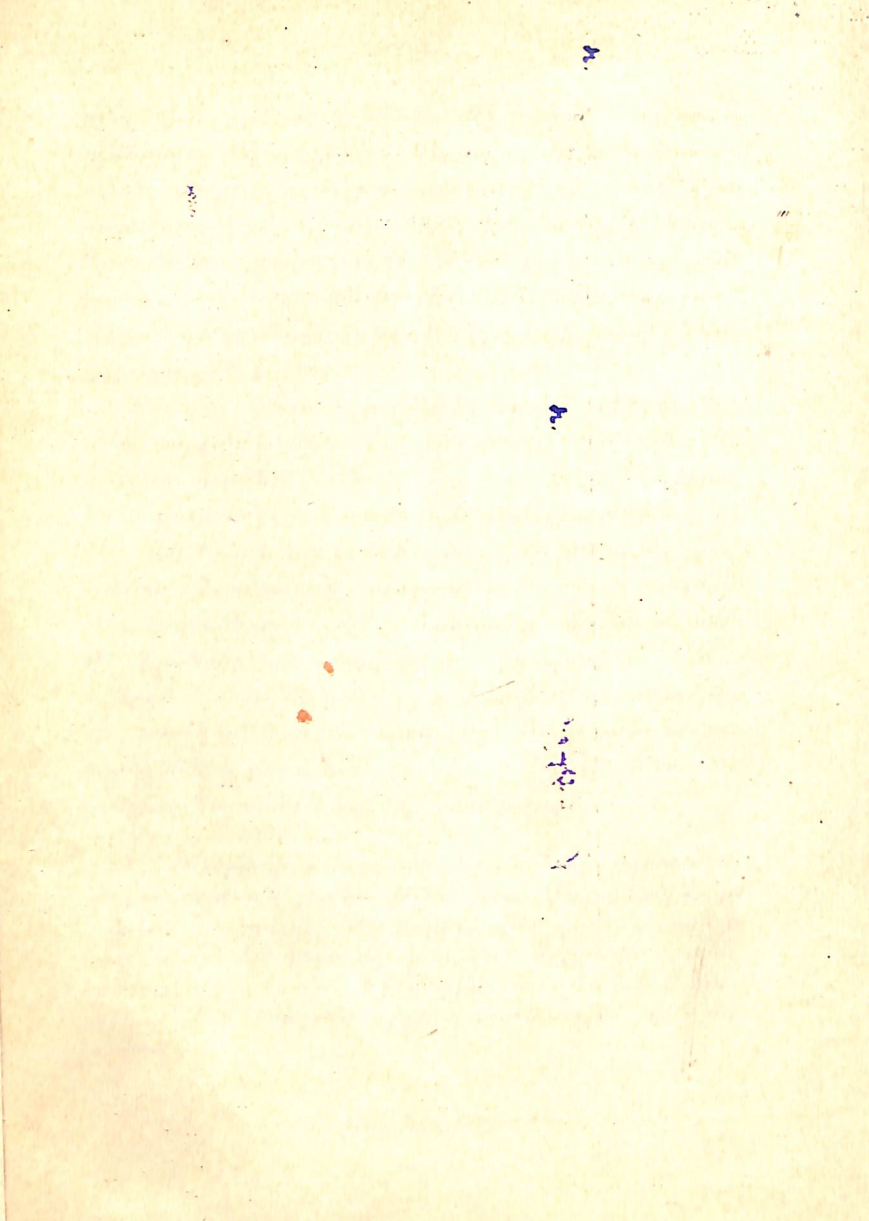
(*) Այս պարագան վերեւ յիշատակուած է տետրակիս հեղինակէն :

բազմաթիւ լանտկցութեանց մէջ մտաւ՝ նպատակ ունենալով Արեւելքի ու Եւրոպիոյ միջեւ հաստատուած շնորհադաշններու (capitulation) համեմատ բարեկարգել հիւպատոսական իրաւասութիւնները : Արեւմտեան քաղաքակրթութեան բոլոր հարցերուն խառնուելու նախանձախնդիր՝ 1867ին Բարիդի դրամական դեպանախորհուրդի մէջ Եգիպտոսը ներկայացուցած է (*) :

Նուպար փաշա այս վերջին ժամանակներու աւանդէ ազգեցիկ անձնաւորութիւններէ մին՝ այն պետական մարդերէն մին է՝ որք ամենէ քաջ գիտակէն իւրաքանչիւր ժողովուրդի բնաւորութեան, աւանդէն մէկ երկրի նորաստութեան աղբիւրներուն, զանազան դիւանատանց սովորոյթներուն, և բազմաթիւ լեզուներու : Զինք ճանչցողք կը հաստատեն թէ ֆրանսերէնը, անկլիերէնը, իտալերէնը, երկն, այնքան ծանօթ են իրեն՝ որքան հայերէնը, յունարէնը, տաճկերէնը և եգիպտերէնը : Բազմաթիւ պատուանշաններ ընդունած էր նա, և 1767ին անուանուեցաւ Պատուոյ Լեգէտի բարձր սպայ :

(*) Վարբոյի բաւարանը կը մտնայ յիշատակել անիրաւութեան յաւէտ թշնամի ու Ապքատոյ Հայր կոչուող Նուպարի մէկ ուրիշ մեծ գործը, այն է տարապարհակէ ջնջումը ի նպատակ Ֆէլլահին՝ որու երախտագէտ սրտին մէջ անջինջ դրոշմուած է պետական մեծ մարդուն՝ իրենց բարերարին՝ վեհ նունը :

1981
1982
1983
1984

<< Ազգային գրադարան

NL0028932

<< Ազգային գրադարան

NL0028931

<< Ազգային գրադարան

NL0028930

<< Ազգային գրադարան

NL0028929

8-30

1925

1925

